

Az interkulturális értékelés logikája*

A multikulturális társadalmak gyakran olyan közösségeket is magukba foglalnak, melyeknek szokásai ellentétben állnak a többségi kultúra értékrendjével. Mivel a társadalomnak kötelessége fellépni minden erkölcsileg elfogadhatatlan megnyilvánulás ellen, állást kell foglalnia ezekkel szemben, hogy megvédje saját erkölcsi kultúrájának épségét. Ha viszont mindent tiltana, amivel nem ért egyet, az óhatatlanul erkölcsi dogmatizmushoz és szélsőséges intoleranciához vezetne, így lehetetlenné válna a társadalom számára, hogy kritikusan ítélje meg saját értékrendjét és szokásait. Ezért felvetődik a kérdés, hogy melyek azok a kisebbségi közösségek által képviselt értékek és szokások, amelyeket egy multikulturális társadalom tolerálhat, és milyen határok között teheti ezt meg.

Most nézzük az elmúlt években közvita tárgyát képező szokásokról készült listát:

1. a nők körülmetélése;
2. poligámia;
3. az állatok levágásával kapcsolatos muszlim és zsidó szokások;
4. közvetített házasságok. Ennek a főként Ázsiában elterjedt szokásnak több változata ismert. Vannak esetek, amikor a szülők csupán ünnepélyes áldásukat adják gyermekükre és az általa kiválasztott házastársra, másutt viszont a házasulandóknak nincs bebeszólásuk saját párjuk kiválasztásába.
5. Közeli rokonok közötti házasság. A muszlim közösségekben például elfogadott az első unokatestvérek közötti házasság, a zsidóknál pedig a nagybácsi elveheti saját unokahúgát. Az ilyen házasságok nemtetszést váltottak ki a nyugati társadalmakban.
6. Néhány afrikai országban a gyermek arcának vagy más testrészének a beavatási szertartás során történő megsebzése.
7. A muszlim lányok eltiltása olyan tevékenységek gyakorlásától, melyekhez rövidnadrág viselése vagy bizonyos testrészek felfedése szükséges, mint például a sportórák, az atlétikai- vagy úszóedzések.
8. Fejkendőt vagy *hidzsábot* viselő muszlim lányok az iskolákban. Bár a legtöbb nyugati országban megengedett, helyenként mégis ellenérzéseket vált ki.
9. A szikhek ragaszkodása a hagyományos turbánhoz. Ezért nem hajlandóak motorkerékpáron vagy veszélyes munka közben sisakot viselni, nem veszik

* A szöveg Bhikhu Parekh *Rethinking Multiculturalism* című könyve *Logic of Intercultural Evaluation* című fejezetének fordítása. Palgrave Macmillan, New York, 2006, 264–294.

le a turbánjukat eskütétel közben a törvényszéken, sem amikor meghajolnak a házelnök előtt a brit parlament Alsóházában. Azokon a munkahelyeken sem vágják le a szakállukat, ahol élelmiszerfeldolgozással foglalkoznak.

10. A cigány és az amerikai ámis közösség tagjai vagy egyáltalán nem küldik iskolába gyermekeiket, vagy bizonyos életkor betöltése után kiveszik őket onnan, mert úgy gondolják, hogy a modern oktatás teljesen hasznavehetetlen számukra, és elidegeníti a gyermeket saját közösségétől.

11. A hinduk ragaszkodnak ahhoz, hogy halottaikat máglyán hamvasztassák el, és a hamvakat a folyóba szórhassák. Ritkább esetben a holttestet hamvasztás nélkül kívánják a folyóba dobni.

12. A nők alárendelt helyzete bizonyos kisebbségi közösségeken belül, annak minden hozadékával együtt, beleértve az önmegvalósításra való lehetőségek megtagadását is.

Ahhoz, hogy eldönthessük, tolerálhatjuk-e ezeket és az ezekhez hasonló szokásokat, bizonyos alapelveket kell megfogalmaznunk. A viták során négy elv körvonalazódott. Mivel széles körben ismertek, csupán emlékeztetőül említem meg őket, anélkül hogy részletekbe bocsátkoznék. A szerzők közül néhányan az egyetemes emberi jogok vagy a tágabb értelemben vett egyetemes erkölcsi értékek mellett szállnak síkra, és azon az állásponton vannak, hogy mindezek egy erkölcsi minimumot alkotnak, kulturális szempontból semlegesek, és így a kultúrák közötti értékminősítés során általánosan érvényes standardoknak tekinthetők.¹ Mások viszont úgy vélik, hogy minden társadalomnak megvan a történelem során kialakított sajátos jellege, identitása, mely az adott társadalom közös alapértékei révén valósul meg. Mivel ezek a közös alapértékek határozzák meg a társadalom működését, ez utóbbinak nemcsak joga, hanem egyenesen kötelessége elutasítani minden olyan megnyilvánulást, amely veszélyezteti ezeket az értékeket. Ezt a megközelítést a továbbiakban a közös alapértékek elvének fogom nevezni.² Néhány szerző viszont abból indul ki, hogy az erkölcsi értékek kulturálisan meghatározottak, és ezért szerintük a társadalom csak azokat a viselkedési formákat tilthatja be, amelyek során az embereket bántalmazás éri. Amennyiben túllép ezen, a társadalmat kulturális „imperializmussal” lehet vádolni. Ezt a bántalmazás-elkerülés elvének fogom nevezni.³ Végül vannak, akik azt tartják, hogy mivel nem állnak rendelkezésünkre egyetemes érvényű értékek, és maga az alap-

¹ Ez a standard emberi jogokra hivatkozó elmélet. (Bhikhu Parekh végjegyzeteit lábjegyzetekké alakítottuk, és az eredetileg használt arab számozással közöljük. Szövegközi hivatkozásait szintén lábjegyzetekké alakítottuk, és az arab számozástól eltérően csillaggal jelöltük. – a szerk.)

² A közös alapértékek elvére vonatkozóan lásd Bhikhu Parekh: Discourses on National Identity. *Political Studies*, 42/1994, 3. szám és Bhikhu Parekh: The Concept of National Identity. *New Community*, 21/1995, 2. szám.

³ Ez a standard liberális álláspont, mely John Stuart Millre vezethető vissza.

érték fogalma is problematikusnak bizonyult, továbbá a bántalmazást sem mindig lehet kultúrától függetlenül meghatározni, a legkézenfekvőbb és tulajdonképpen az egyedüli követendő eljárás az, hogy nyílt és erkölcsileg szabatos párbeszédet folytassunk a különböző kisebbségi érdekeket képviselő személyiségekkel, majd az így született kiegyezés szellemében járjunk el. Bár egy ilyen megállapodás olyan engedmények és kompromisszumok meghozatalával jár, amelyekhez a társadalom jelentős része fenntartásokkal viszonyul, egy megosztott társadalomban ennek be kell következnie. Ezt a párbeszéd útján létrejövő kiegyezés elvének fogom nevezni.⁴

Bár a fent ismertetett nézetek mind értékes adalékokkal járultak hozzá a problémakör megközelítéséhez, és gyakran fel is használják őket a szakirodalomban, nem mentesek minden hiányosságtól. Láttuk már, hogy elfogadhatunk bizonyos egyetemes érvényűnek számító értékeket, és gyanúsnak tekinthetünk minden olyan eljárást, amely eltér ezektől. Viszont túl kevés ilyen érték van ahhoz, hogy a fenti módszert az élet mindent területére alkalmazhassuk. Az egyetemes érvényűnek elfogadható értékek főleg az emberi lét legalapvetőbb törvényszerűségeit szabályozzák, amivel kapcsolatban valójában nincs is számottevő nézeteltérés a kultúrák között, ám hasznavehetetlennek bizonyulnak, amint ezeken túl kívánunk lépni. Egyáltalán nem meglepő, hogy a listán felsorolt legtöbb szokás minősítésére a fenti módszer nem alkalmazható. Az egyetemes értékek és az emberi jogok egyaránt értelmezésre szorulnak, a pillanatnyi körülményekhez és a különböző társadalmak kulturális hagyományaihoz kell igazítani őket, míg konfliktushelyzetben fontossági szempontból is különbséget kell tennünk közöttük. Amikor ilyen és ezekhez hasonló feloldhatatlan problémák és nézeteltérések adódnak, nem fordulhatunk magukhoz az értékekhez, mert azok sem lehetnek teljes mértékben segítségünkre.

Bár, ahogy majd látni fogjuk, több érv is szól a társadalom közös alapértékei mellett, de a felmerülő nehézségek egy részét ez a megközelítés sem oldja meg. Meghatározás szerint ezeket az értékeket a társadalom minden tagja – vagy legalábbis azok túlnyomó többsége – a magáénak tartja, és mind személyes, mind közösségi életvitele alapjának tekinti. Kérdéses viszont, hogy a fenti értelemben vett alapértékek a teljesen zárt, hagyományokra épülő társadalmakon kívül más társadalmakban fellelhetők-e. Vegyük például a liberális társadalmat. Vajon e társadalmon belül a nemek közötti egyenlőség alapértéknek számít? A fasiszta nézeteket vallók vagy a nemi előítéletekkel élők számára minden bizonnyal nem, de sok az olyan konzervatív és vallásos ember is, aki elutasítja ezt mint alapértéket. Kétségtelenül fontos liberális értékről van szó, de egy liberális társadalom nem

⁴ Melissa Williams: Justice Toward Groups: Political not Juridical. *Political Theory*, 23/1995. Részletesebb tárgyalását lásd Amy Gutmann: The Challenge of Multiculturalism to Political Ethics. *Philosophy and Public Affairs*, 22/1993, 3. szám és Iris Marion Young: *Justice and the Politics of Difference*. Princeton University Press, Princeton, 1990.

minden tagja liberális gondolkodású. Vajon az emberek iránti tiszteletet a liberális társadalmak közös értékének tekinthetjük? A rasszisták, fasiszták, antiszemita és még sokan mások minden bizonnyal más véleményen vannak, vagy csak azért fogadják el ezt az értéket, mert annyira pontatlanul van meghatározva, hogy ebben a formában minden jelentést nélkülöz. De, még ha ki is mutatható, hogy egy társadalom közös értékekkel bír, előfordulhat, hogy azok erkölcsileg elfogadhatatlanok. Az egyenlőtlenség például általánosan elfogadott érték a rabszolgáltató, a rasszista és a kasztrendszeren alapuló társadalmakban, de ez önmagában nem jelenti azt, hogy ezt az értékrendet fenn kellene tartani vagy rá kellene erőltetni az egyenlőségpárti kisebbségre. A kisebbségi értékek iránti tiszteletet is alapértékei közé választhatja egy társadalom, ami a liberális és más társadalmakban meg is történt, viszont ezek az értékek nem mind tekinthetők merev erkölcsi standardnak. Mi több, egy társadalom alapértékeit többféleképpen lehet meghatározni, egymáshoz viszonyítani, módosítani vagy különböző fontossági sorrendbe rendezni. De mivel a társadalom tagjai valószínűleg nem tudnak egységes álláspontot kialakítani ebben a kérdésben, nem sokra jutunk, ha csupán ezekre az értékekre támaszkodunk. Természetesen felhasználhatók a vitás kérdések struktúrájára, de önmagukban nem oldják meg azokat.

Ami pedig a bántalmazás-elkerülés elvét illeti, a fizikai bántalmazás megítélésével kapcsolatban nem merülnek fel különösebb nézetkülönbségek. Ennek ellenére a hatodik pontban említett szokás azt bizonyítja, hogy ezen a téren is akadnak megvitatásra szoruló problémák. Viszont ez az alapelv sem szolgál segítségünkre annak eldöntésében, hogy be kell-e tiltani a rokonok közötti és a közvetítők által lebonyolított házasságot, az eutanáziát, a poligámiát vagy bármelyiket a listán szereplő szokások közül. Ezek olyan bonyolult – érzelmi, erkölcsi, illetve más jellegű (bántalmazásokat megragadó) – fogalmak bevezetését teszik szükségessé, melyekről nehéz közös álláspontot kialakítani. Ugyanakkor elmondható az is, hogy olyan kérdések megvitatása válik elkerülhetetlenné, melyeket nem lehet sem kielégítően megfogalmazni, sem kimerítően elemezni az alapelv által megengedett szűk kereteken belül.

A párbeszéd útján létrejövő kiegyezés elvével kapcsolatban megjegyzendő, hogy amikor mélyen gyökerező erkölcsi és kulturális nézeteltérések rendezésére kerül sor, mindenképp szükség van párbeszédre. Később látni fogjuk, hogyan kell ilyen esetben eljárni. Nem valószínű, hogy az alapelv segítségünkre lesz, ha megmarad jelenlegi elvont és minden háttérismeretet nélkülöző formájában. A politikáról folytatott filozófiai eszmefuttatásokkal szemben a politikai vita mindig egy bizonyos társadalmon belül zajlik, mely jól meghatározott erkölcsi struktúrával, történelemmel és hagyományokkal rendelkezik. A résztvevők nem csupán testetlen erkölcsi lények, hanem hús-vér emberek, és a párbeszéd nem arról folyik, hogy vajon a vita tárgyát képező eljárás „elvben” vagy „általánosságban” elfogadható-e, hanem arról, hogy alkalmazható-e abban a társadalomban,

megfelelő-e a hozzájuk hasonlóan gondolkodó férfiak és nők számára, beilleszkedik-e a saját magukról alkotott képbe és a társadalom értékrendjébe. A vita ezért nem maradhat lezáratlan, és általánosan elfogadott értékekből kell kiindulnia, amelyektől később sem távolodhat el. Ezeknek az értékeknek meghatározó szerepük van a vita lezajlásában, hiszen fontos, hogy milyen érveket sorakoztatnak fel a szemben álló felek, és mi lesz a végkifejlet.

Úgy vélem, nem létezik olyan alapelv, amely egymagában elegendő támpontot kínálna ahhoz, hogy a vitás kérdéseket kielégítő módon elbírálhassuk. Azok a tényezők, amelyeket a továbbiakban operatív közösségi értékeknek fogok nevezni, csak a viták kezdeti szakaszában játszanak szerepet, meghatározván azok háttérét és irányát. Viszont egyetlen ilyen érték sem tekinthető szentnek és sérthetetlennek, alkalomadtán maga is vita tárgyát képezheti, és érvényessége megkérdőjelezhető. Az így elindult vita, melynek során különböző értékek kreatív módon kölcsönhatásba lépnek egymással – miközben a résztvevők mérlegelik a mellettük és az ellenük szóló érveket, majd esetleg elvetik azokat –, egy közös álláspont megfogalmazásához vezet, mely hozzásegít bennünket ahhoz, hogy megfelelő döntést hozzunk a vitát kiváltó szokással kapcsolatban.

A kultúrák közötti párbeszéd

Fennmaradása és zavartalan működésének biztosítása érdekében minden társadalomnak – kivéve talán a mélyen megosztott társadalmakat – meg kell határoznia, hogy milyen értékek és gyakorlati eljárások fogják szabályozni a közösségi ügyek lebonyolítását. Ezen értékek és eljárások elfogadtatása hosszú folyamat eredménye, és főként nevelés, de nem ritkán kényszer alkalmazása révén megy végbe. Ezért mindig is voltak olyan háttérbe szorított csoportosulások, amelyek aktívan vagy passzívan elutasítják a mindenkire érvényesnek és kötelezőnek tartott értékek némelyikét. Függetlenül attól, hogy mi a történelmi háttérük és hogyan váltak széles körben elfogadottá, ezek az értékek és szokások beépültek a közösség erkölcsi struktúrájába, főbb társadalmi, gazdasági, politikai és egyéb intézményeibe. A társadalom tagjai külön-külön felvállalhatnak ugyan más értékeket, és vezethetik azok szerint magánéletüket, de emberközi kapcsolataik lebonyolítása során a társadalom által meghatározott értékrend szerint kell megnyilvánulniuk. A már említett közös alapértékekkel ellentétben ezeknek az értékeknek a hatóköre korlátozott, és szinte teljes mértékben az egyén életének a közösség szempontjából lényeges és ezért szabályozásra szoruló vetületeire korlátozódik.

A közösségi életet három szinten szabályozzák, és a társadalom közösségi értékei mindenik szinthez a szükséges mértékben igazodnak. Először is szentesítve vannak az alkotmányban, amely meghatározza az államigazgatás alapvető jogi és erkölcsi normáit, köztük a polgárok alapvető jogait és kötelességeit. Ezek az

értékek beépülnek a törvényekbe is, amelyek részletekbe menően szabályozzák az alkotmányba foglalt értékeket, és a polgárok hétköznapi életében adódó különböző helyzetekkel összefüggésben tárgyalják azokat. Bár az alkotmányba és a törvényekbe foglalt értékek szoros kapcsolatban állnak egymással, jellegükben különbözőek. Az előbbiek általános, szabályozó jellegűek, míg az utóbbiak specifikusak, és az alkalmazhatóságot tartják szem előtt; bár alá vannak rendelve az alkotmányban foglalt megszorításoknak, nem azok egyenes származékai. Az alkotmány például kijelenti az állampolgárok törvény előtti egyenlőségét. Ez az alkotmányos elvásban nem teszi kötelezővé a monogámia törvénybe foglalását, mert a nemek közötti egyenlőség szigorúan véve csak annyit jelent, hogy a férfiaknak és a nőknek egyaránt jogukban áll házastársat választani maguknak, de arra nem tér ki, hogy csak egy személyt választhatnak. A monogámia törvénybe foglalásával nemcsak betartják, hanem tovább szabályozzák a nemek közötti egyenlőség alkotmány által szavatolt jogát.

A társadalom közös értékei beépülnek azokba a normákba is, amelyek az egyének közötti társadalmi kapcsolatokat szabályozzák. Ezek a kapcsolatok köztes helyet foglalnak el a szervezett közélet strukturált és a magánélet intim, személyes kapcsolatai között. Bár a társadalmi kapcsolatok némelyike törvény által szabályozott, legtöbbjük esetében nincs erre mód. Ez utóbbi kategóriába sorolhatók a rokonok, a tömegközlekedési eszközre várakozók, a kollégák és az idegenek közötti kapcsolatok. Mindezeket számos polgári érték és íratlan törvény szabályozza, amelyek együttesen a társadalom polgári kultúráját alkotják. Az Izraelbe érkező észak-afrikai bevándorlók állítólag megpróbálták a buszvezetőnél lealkudni a viteldíjből, vagy arra akarták rábeszélteni, hogy álljon meg két megálló között egy, a lakásukhoz közel eső helyen. El kellett nekik magyarázni, hogy Izraelben ez nem szokás; más szóval: az izraeli polgári kultúra meglehetősen különbözik attól, amihez ők szokva vannak. Egy nagy-britanniai egyetemen vendégtanárként tanító pakisztáni professzort arra kellett kérni, hogy ne a hallgatókkal végeztesse el a heti bevásárlást. Tulajdonképpen azt tudatták vele, hogy az oktatók és a hallgatók közötti viszonyt más polgári értékek irányítják Nagy-Britanniában, mint az ő országában.

Az alkotmányos, a törvényekbe foglalt és a polgári értékek együttesen a társadalom közéleti kultúráját képviselik, tartalommal töltik meg az amúgy megfoghatatlan „jólét” fogalmát, és létrehozzák azt, amit én a társadalom operatív közösségi értékeinek nevezek.⁵ Ezek azért nevezhetők értékeknek, mert a társadalom elfogadja őket, igyekszik nekik megfelelően élni, és azok alapján ítéli meg a társadalom többi tagját. Azért közösségek, mert beépülnek az alkotmányos, jogi és

⁵ Álláspontom kritikáját lásd Colin Tyler: *The Democratic Implications of Parekh's Cultural Pluralism*. *Politics*, 16/1996, 3. szám; a kritikára adott választ lásd P. Sedgelow: *Reply to Tyler*. *Politics*, 17/1997. Jelen fejezet megírása során figyelembe vettem Tyler kritikáját.

polgári intézményekbe és gyakorlatba, valamint szabályozzák a polgárok közéleti szereplését. Végül ezek az értékek azért operatívak, mert nem csupán elvont eszmék, hanem megfigyelésen alapulnak, és a mindennapi életben megtapasztalható társadalmi és erkölcsi valóságot képviselnek. Az operatív közösségi értékek egy társadalom közéletének elsődleges erkölcsi struktúráját alkotják. Bár óhatatlanul befolyásolják az egyén saját értékrendjét és fordítva, a két értékrend természetéből és hatóköréből adódóan különbözik egymástól.

Bár kapcsolatban állnak egymással, az operatív közösségi értékek nem alkotnak egységes egészet, s gyakran nehezen összeegyeztethetőek egymással. Bár megragadhatóak általános, elvont fogalmak révén, tartalmuk nagy részét elveszítik, amikor a létrejöttüket meghatározó háttérből és folyamatokból kiragadva próbáljuk elemezni őket. Nem statikusak, a társadalmi körülmények és a társadalom önképének változásával maguk is változnak. Állandó kritikának vannak kitéve, sokan kétségbe vonják létjogosultságukat, és csak ideiglenesen, pragmatikus megfontolásból fogadják el őket. Nem merevek, különböző, gyakran egymásnak ellentmondó értelmezések révén is meghatározhatók. Olyan értelemben is kapcsolatban állnak egymással, hogy mindenik külön-külön behatárolja és részben meghatározza a többi tartalmát, és szinte lehetetlen pontosan megadni egy társadalom operatív közösségi értékeinek számát. Az általánosság különböző fokain állnak, áthatják egymást, és önmagukban nem lehet egykönnyen megragadni őket. Végeredményben komplex, de csak lazán összefüggő egységet alkotnak, és struktúrált, de képlékeny fogalmi anyagot biztosítanak a közvitákban részt vevők számára.

Mivel a társadalom közösségileg és nyilvánosan egyaránt elkötelezett saját operatív közösségi értékei iránt, ezek az értékek akkor sem veszítenek meghatározó erejükből, ha néhányan nem fogadják el őket. A liberális társadalmakban is van példa arra, hogy bizonyos elemek elutasítják a nemek vagy a „fajok” közötti egyenlőséget, de ennek ellenére a közéletben ezekkel az értékekkel összhangban kell megnyilvánulniuk, egyfajta erkölcsi kényszernek kell engedniük. Minden olyan társadalomban, amelyet erkölcsi széthúzás jellemez – és ez nemcsak a liberális, hanem majdnem minden társadalomban megfigyelhető –, elkerülhetetlenül adódnak ehhez hasonló kényszerhelyzetek, és bár számuk csökkenthető, teljesen nem lehet kiiktatni őket. Ha valakinek kényszerűségből kell elfogadnia egy erkölcsi normát, idővel gyakran magáévá teszi azt, vagy legalább átlátja a kifogásolt érték lényegét. Amennyiben nem változtat álláspontján, törés marad a személyes és a közösség előtt vállalható álláspont között. Mindkét jelenségre van példa, és a társadalmak különböző módon kezelik e problémákat.

Mivel az operatív közösségi értékek határozzák meg a közélet általánosan elfogadott erkölcsi struktúráját, csak ezeket tekinthetjük széles körben elfogadható kiindulási pontnak egy kisebbségben lévő népcsoport szokásairól folytatott vitában. Ezekhez a szokásokhoz többféleképpen viszonyulhatunk: betilthatjuk, helyteleníthetjük, tolerálhatjuk, támogathatjuk, dicsérhetjük vagy követendő példaként

daként állíthatjuk őket a többség elé. Bárhogyan is viszonyuljunk hozzájuk, döntésünket a társadalom operatív közösségi értékeire alapozva hozzuk meg. Ha a kisebbség valamely szokása sérti ezeket, nemtetszést vált ki. Mindazonáltal ez nem ok arra, hogy a szokást elutasítsuk. A társadalmon belüli többség ellenérzését kiváltó szokás fontos szerepet játszik a kisebbség életében, és a társadalomtól elvárható, hogy felmérje és tudomásul vegye ennek jelentőségét, valamint megértse, miért tartja a közösség fontosnak a szokás követését. Másrészt az operatív közösségi értékek is állandóan bírálatnak és változásoknak vannak kitéve. Mivel ezek a társadalom többségének a jólét fogalmáról alkotott felfogását képviselik, mely csak egy a lehetséges értelmezések közül, diszkriminatívnak vagy túlságosan szigorúnak tűnhetnek azok szemében, akiknek mások a történelmi tapasztalataik, és másként közelítenek a jó fogalmához. Ezért időnként minden társadalomnak újra kell értelmeznie a saját operatív közösségi értékeihez való viszonyát, és az, hogy egy kisebbség valamely szokása sért néhány ilyen értéket, alkalmat ad a felülvizsgálat elvégzésére.

A kisebbségek szokásainak értékelésekor az operatív közösségi értékeket nem ajánlott merev, megváltoztathatatlan viszonyítási alapként felfogni; jobb, ha a társadalom párbeszédbe bocsátkozik a kisebbségekkel. Meg kell indokolnia, miért helyteleníti a kisebbség szokását; magyarázattal kell szolgálnia arra, hogy miért ragaszkodik operatív közösségi értékeihez, és hogy a kifogásolt szokás mennyiben sérti ezeket. A kisebbségnek is meg kell védenie saját álláspontját; meg kell értetnie a többséggel, miért követi az illető szokást és miért ragaszkodik hozzá. A párbeszéd nem szorítkozhat csupán a vita tárgyát képező szokás előnyeinek és hátrányainak taglalására, hisz a vita el sem kezdődött volna, ha a társadalom többségi része nem érezné úgy, hogy sérültek az operatív közösségi értékei. A párbeszédnek tehát egyaránt elemeznie kell a kisebbség szokását és a társadalom operatív közösségi értékeit, valamint rá kell világítania a kisebbség és a többség életmódjában fennálló különbségekre.

Az álláspontok általában nem polarizálódnak. A figyelem középpontjába került szokással kapcsolatban elhangzó különböző álláspontok rendszerint vitát indítanak a kisebbségi közösségen belül is. Mivel a társadalom nagy része megkérdőjelezi a szokás létjogosultságát, és álláspontja megvédésére szólítja fel a kisebbséget, az alkalmat kihasználva néhány kisebbségi is kétségeit fejezi ki a szokás nélkülözhetetlensége felől, és felteszi a kérdést, hogy érdemes-e továbbra is követni azt. Gyakran kívülállók is csatlakoznak a vitához, egyesek elmarasztalva, mások pedig védelmükbe véve a szokást. Hasonló vita bontakozhat ki az egész társadalom szintjén. Míg egyesek hevesen védik a szóban forgó operatív közösségi értékeket, mások kihasználják a felülvizsgálásukra adódó alkalmat, és megkérdézik, vajon érdemes-e tovább őrizni azokat, vagy az egész csak a múltból ránk maradt hasznavehetetlen örökség, egy rég megkötött, de mára már jelentőségét veszített erkölcsi konszenzus maradványa. Valószínű, hogy a kisebbség kép-

viselői is részt kívánnak venni a széles társadalmi vitában, hogy befolyásolhassák annak végkifejletét.

A vitát aztán több párhuzamos szinten folytatják, és mindegyik érintett fél módosítja eredeti álláspontját. Vita folyik a kisebbségi és a többségi közösségen belül, de a két érdekcsoport között is. A vitákban viszont nem kizárólag az illető közösség tagjai vesznek részt. Bár eredetileg egy kifogásolt szokás indította el, a vita idővel kiterjed a többségi és a kisebbségi életformák elemzésére, néha pedig váratlan kérdések is megtárgyalásra kerülnek. A feleknek tudatosítaniuk kell magukban saját értékeiket, és át kell gondolniuk, miért ragaszkodnak ezekhez. Így a párbeszéd nagyban hozzájárul a közösségek önismeretének fejlesztéséhez. Bár a közvita során a felek néha foggal-körömmel ragaszkodnak megszokott életformájukhoz, végül belátják, hogy az együttélés feltételeinek megteremtése fontosabb annál, és közös érdekek és értékek megfogalmazása mellett döntenek.

Az erkölcsileg vitatható kisebbségi szokásokról folytatott viták általában három lépésben zajlanak le. Ezek sorrendje nem mindig azonos, és néha egyes lépések kimaradnak vagy egymásra tevődnek. Mivel a vitát kiváltó szokás sérti a társadalom többsége által elfogadott értékek egy részét, a kisebbségnek meg kell védenie saját álláspontját. Először a szokásnak a kultúra szempontjából meghatározó szerepére szoktak hivatkozni. Amennyiben a szokás nem sérti a társadalom operatív közösségi értékeit, el kell fogadni. Ellenkező esetben a többségi álláspont képviselői arra hivatkozhatnak, hogy egyetlen kultúra sem állapíthatja meg saját értékeinek hitelességét, és még egy kulturálisan meghatározó szereppel bíró szokást sem lehet tolerálni, ha az erkölcsileg elfogadhatatlan. Más megközelítésben azzal is érvelhetnek, hogy a kifogásolt szokás csak egy múltból fennmaradt, mára már jelentőségét veszített hagyomány, és nem játszik szerepet a kisebbség kultúrájában.

A vitának ebben a szakaszában a kisebbségi álláspont képviselői azzal védekezhetnének, hogy bár maga a szokás valóban elfogadhatatlan, olyan más, valós értéket képviselő hagyományokkal áll szoros kapcsolatban, amelyek fontos szerepet töltenek be életükben, és amelyek gyakorlása lehetetlenné válna, ha a kifogásolt szokást betiltanák. Előfordulhat, hogy a társadalom többi része meggyőzőnek tartja ezt az érvelést, és úgy dönt, tolerálni fogja az addig elítélendőnek tartott szokást. De ha túlságosan kirívónak találná ahhoz, hogy elfogadja, azt válaszolhatja, hogy az életmódon lehet és kell is változtatni, amennyiben fenntartásához ilyen szokások szükségesek.

Ha a közösség nem képes megvédeni a vita tárgyát képező szokást annak közösségmegtartó vagy a kultúrában betöltött szerepére hivatkozva, álláspontjuk védelme érdekében a társadalom többsége által elfogadott értékekre kell hivatkozniuk. Vagy azzal érvelhetnek, hogy lényegét tekintve az ő szokásuk sem különbözik a többség által elfogadott és gyakorolt egyik-másik szokástól, vagy azt állíthatják, hogy bár eltérő értékrendet képvisel, ezzel csak színesíti a társadalmat, és ezért

el kellene fogadni. Ha valóban meggyőzőek, a hagyomány gyakorlását engedélyezni kell. Amennyiben a többséget ezek után sem sikerül meggyőzni, és továbbra sem érti azoknak az értékeknek a lényegét, amelyektől a szokás állítólag létjogosultságát nyeri, nehéz helyzet áll elő. Mivel az erkölcsi értékekről nem lehet objektív és megfellebbezhetetlen ítéletet mondani, és mivel nehéz teljesen kívülről és elfogulatlanul viszonyulni saját értékrendszerünkhöz, az összeegyeztethetetlen nézetkülönbségek és a vitapartnerek rugalmatlansága következtében a párbeszéd holtpontra juthat. Ilyenkor ajánlatos elnapolni a végleges döntést, remélve, hogy idővel a közvitákon ütköztetett vélemények eredményeként létrejön a meg egyezéshez vagy legalább a kompromisszum elősegítéséhez szükséges akarat. Ha az ügy sürgős, és a kérdéses hagyomány erkölcsileg elfogadhatatlan, több okból is a többség által elfogadott operatív közösségi értékekre alapozva születik döntés. Elsősorban azért, mert ezek az értékek már beépültek az intézményes rendszerbe és a szokásokba, és nem lehet radikálisan újraértelmezni azokat úgy, hogy az ne vezessen erkölcsi és társadalmi bizonytalansághoz. Továbbá igaz, hogy általában a társadalom köteles elfogadni a részét képező kisebbségek eltérő életmódját, de nem köteles így tenni, ha ez saját kárára válik, különösen akkor nem, ha a kisebbségnek nem sikerült meggyőznie arról, hogy a kifogásolt hagyomány életben tartása indokolt. Végül pedig, ha a kisebbségi közösség olyan bevándorlókból áll, akik nem ismerik a többség életmódját, vitás kérdésekben el kell fogadnia a többség döntését. A többség támogatására azért is szükségük van, mert így ellensúlyozni tudják a társadalom bizonyos köreiben jelenlétükkel kiváltott ellenérzéseket.

A nők körülmetélése és egyéb szokások

Mivel eddig csak elvont kérdésekről értekeztünk, hasznos volna bemutatni, hogyan alkalmazható ez az értékelés a kisebbségi kultúrák néhány többé-kevésbé vitatott szokására.⁶

A hinduk – temetkezési szokásaiknak megfelelően – a halottak hamvait a folyóba szórják, ritkább esetekben a holttesteket hamvasztás helyett vízbe bocsátják. Mindkét eljárás, de főleg az utóbbi, kezdetben nemtetszést váltott ki a britek körében. Ennek ellenére tudatában voltak annak, hogy az fontos szerepet tölt be a hinduk életében, és a hindu életstílus meghatározó tényezője, valamint annak is, hogy nem sérti a brit társadalom operatív közösségi értékeit. Az egyetlen kifogás ezen eljárások ellen az volt, hogy veszélyt jelenthetnek a lakosság egészségére. Az 1989-ben meghozott, Water Act néven ismertté vált vízgazdál-

⁶ Az alábbiakban említésre kerülő szokások által kiváltott vitákról tájékoztat Sebastian Poulter: *Ethnicity, Law and Human Rights: The English Experience*. Clarendon Press, Oxford, 1998.

kodási törvény mindkét eljárást lehetővé teszi azzal a kikötéssel, hogy az érintett személyeknek engedélyért kell folyamodniuk. Az engedélyt akkor bocsátják ki, ha a hamvakat a tengerbe vagy a torkolatvizekbe szórják, a parttól nem több mint 20 kilométer távolságra. A nehezekekkel megfelelő módon ellátott holttesteket is hasonló feltételeknek eleget téve szabad vízbe süllyeszteni; a művelet megfelelő lebonyolítása érdekében helybéli hajósok állnak az igénylők rendelkezésére.

A hinduk közül sokan szívesebben hamvasztanak el halottaikat máglyán, mint elektromos krematóriumokban. Ezt az eljárást a nyugati társadalmak többsége esztétikai és higiéniai okokra hivatkozva elutasítja. Ám a kifogás nem megalapozott. Mindenkinek saját ízlésére hagyatkozva kell eldöntenie, hogy egyes dolgok esztétikailag elfogadhatók-e vagy sem, szükségtelen mindezt törvény által szabályozni. Másrészt a hinduk által javasolt eljárás nem veszélyezteti a lakosság egészségét. Mivel az eljárás a liberális társadalom egyetlen operatív közösségi értékét sem sérti, engedélyezni kellene az erre a célra hivatalosan kijelölt helyeken, mint ahogy ezt Indiában, Guyanában, Trinidadban és Hollandiában tették.

Több nyugati társadalomban is hosszas vitát váltottak ki az állatok levágásával kapcsolatos muszlim és zsidó szokások. Az állatok levágását szabályozó választási előírásokra és az étel szimbolikus jelentőségére hivatkozva a két közösség tagjai ellenzik az állatok elkábítását, és ragaszkodnak ahhoz, hogy azok levágásuk pillanatában öntudatuknál legyenek. Az állatjogvédők úgy vélik, hogy bár a zsidók és a muszlimok által javasolt módszer gyors és hatékony, az állat tudatában van annak, hogy meg fogják ölni, és szenvedésen megy keresztül levágás előtt és levágás közben egyaránt. Ezért szerintük az állatok ilyen módszerekkel való levágását be kell szüntetni. Bár a muszlim és zsidó álláspont a hindu temetkezési szokásoknál bonyolultabb problémákat vet fel, több okból is elfogadhatónak tűnik. Igaz, nem képezi annyira szerves részét a zsidó vagy muszlim életformának, hogy betiltása jelentős zavart idézzen elő a két közösség mindennapi életében, de ezek az emberek ragaszkodnak a hagyomány fenntartásához, mert szoros kapcsolatban áll egyéb szokásaikkal. A szokás védelmében felszólalók meggyőző érvekkel alá is tudják támasztani álláspontjukat. Egyik érvük az lehet, hogy az általuk alkalmazott módszer alig okoz fájdalmat az állatnak. Másrészt, ha elfogadhatónak tartjuk azt, hogy állatokat ölünk, egy pár másodpercig tartó fájdalom ellen emelt kifogást nem lehet a két közösség kulturális érzékenységgel azonos jelentőségűnek tekinteni. Az eljárás nem sérti a többség operatív közösségi értékeit, és az állatoknak okozott fájdalom nem foglalkoztatja annyira a közvéleményt, hogy a muszlimok és a zsidók által alkalmazott módszert sértőnek vagy erkölcsileg elfogadhatatlannak tartsák. Ha majd a közvélemény más álláspontra helyezkedik, a szokáshoz való viszonyulást újra kell gondolni, ahogy ez Norvégiában történt. Ebben az országban hosszas nyilvános vita és kellő mennyiségű *halál* és *kóser* étel beszerzése után a muszlim és zsidó közösségek beleegyeztek abba, hogy felhagyjanak a hagyományos eljárással.

Az Ázsiában elterjedt közvetített házasságok is visszatetszést váltottak ki több liberális társadalomban. A szokásnak több változata ismert, kezdve a gyermekre és szabadon választott házastársára szinte magától értetődően megadott szülői áldástól egészen a szülők által ellentmondást nem tűrő módon a fiatalokra kényszerített házasságig. Bár a szokás gyakorlását nem a vallás írja elő, lényeges szerepet tölt be az ázsiai hagyományos életmód fenntartásában, és több más szokással áll kapcsolatban, ezért követői nagy jelentőséget tulajdonítanak neki. Védelmére meggyőző érveket is fel lehet hozni. Az ázsiaiak úgy vélik, hogy a házasságok boldogabbak és tovább tartanak, ha a szülők erkölcsileg és érzelmi-
leg támogatják őket. Ázsiában az egyén szerves részét képezi családjának. Élete alakulásáért nemcsak ő maga, hanem családja is felelős. Így érthető, hogy a szülőknek bele kell avatkozniuk abba, hogy gyermekeik kivel házasodnak össze. A közösség érdekében felszólalók arra is felhívják a figyelmet, hogy gyakran a fiatalok is jó néven veszik a szülői tanácsokat, és életük során segítségükre van az a társadalmi védőháló, amely a közvetített házasságok velejárója.

Sokan azért szeretnék betiltani vagy visszaszorítani a szokást, mert sérti a személyi önrendelkezés és a szabad választás jogát. Viszont már láttuk, hogy sem a személyi önrendelkezést, sem a szabad választást nem sorolhatjuk az egyetemes értékek közé, különösen az élet olyan, kulturális szempontból meghatározó eseményeivel kapcsolatban nem, mint a házasság. Ha Ázsiában a fiatalok szívesen fogadják szüleik segítségét házastársuk kiválasztásában, akkor szabad elhatározásból döntenek úgy, hogy mások válasszanak helyettük, és döntésüket tiszteletben kell tartani. Még ha nem is hoznak ehhez hasonló tudatos döntést, de természetesnek tartják, hogy házastársukat szüleik válasszák ki, magánéletükre vonatkozó döntéseiket akkor is tiszteletben kell tartani. Természetesen egy akaratum ellen való házasságot nem szabad rájuk kényszeríteni. A társadalomnak ezért tiltania kell az erőszakkal megkötött házasságokat, de ha ennél tovább megy, erkölcsi dogmatizmussal és a kultúrákba való indokolatlan beavatkozással lesz vádolható.

Történelmi források már évszázadokkal ezelőtt említést tettek a nők körülmetelésének különböző módozatairól. Az ókori Rómában a rabszolganők kis szeméremajkait fémgyűrűkkel fogatták össze, hogy teherbe esésüket megakadályozzák. A középkori Angliában gyakran erényövet csatoltak a nőkre, hogy férjük távolléte alatt ne bujálkodhassanak. Egyiptomi múmiákon végzett vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a nőknél már akkor excíziót és infibulációt hajtottak végre. A cári Oroszországban, de még a 19. századi Angliában, Franciaországban és Egyesült Államokban is klitoridektómiát alkalmaztak az epilepszia, a hisztéria és az elmezavar gyógyítására.

A nők körülmetelésének három változata ismert. Az első a *szunna* vagy „hagyományos” körülmetelés, melynek során a fitymát és a csiklómakkot távolítják el. Az excízió vagy klitoridektómia a csikló mellett a kis szeméremajkak részbeni vagy teljes eltávolításával jár, míg az infibuláció vagy fáraói körülmetelés

során a csiklót, a kis ajkakat és részben a nagy ajkakat is kimetszik, majd a vulva összevarrásával egy sima felületet nyernek, melyen csak egy kis nyílást hagynak a vizelet és a menstruációs váladék távozására. A beavatkozás első változata nem jár különösebb fájdalommal, és nem különbözik lényegesen a férfiak körülmetélésétől. Bár ez utóbbi megállapítást egészségügyi, újabban pedig pszichológiai megfontolásból is gyakran bírálják, és a beavatkozás bizonyos mértékben testi csonkításnak tekinthető, mégis széles körben alkalmazzák. Amennyiben nem bizonyosodik be, hogy a körülmetélés komolyabb károsodást okoz a nők egészségében, semmi ok nincs arra, hogy azt a férfiak körülmetélésétől eltérően tárgyaljuk. A társadalom csak annyit követelhet, hogy a beavatkozást megfelelő egészségügyi körülmények között olyan szakemberek végezzék, akik lehetővé teszik tevékenységük ellenőrzését. A női körülmetélés két utóbbi változata azonban lényegesen eltér az elsőtől. Az alábbiakban ezekre fogok kitérni.

A két beavatkozás valamelyikét Afrika, valamint Közép-Kelet- és Délkelet-Ázsia több mint 25 országában alkalmazzák. A szokás nem minden muszlim országban terjedt el, ahol pedig igen, ott az iszlám előtti időkből maradt fenn, és a nem-muszlimok körében is él. Évente 20 millió női körülmetélést végeznek, és a világon több mint 80 millióan estek már át rajta. Minden nyugati országban törvény tiltja, ami a muszlim bevándorlók egy részének tiltakozását váltja ki. Ez a beavatkozás több emberi és egyetemes értéket sért, nem beszélve a liberális társadalom operatív közösségi értékeiről. Maradandó testi károsodást okoz, nemi előítéletek szolgálnak indítékául, ártalmas a gyermek testi épségére, akit megmáshíthatatlan következményekkel járó döntésre kényszerít, veszélyezteti életét, és lehetetlenné teszi számára a nemi öröm megtapasztalását. Ezért, amennyiben támogatói nem állnak elő olyan meggyőző érvekkel, amelyek ellensúlyozni tudják az ellene felhozott súlyos kifogásokat, a szokást föltétlenül be kell tiltani.

A kisebbségiek a már felvázolt lépések szerint védik álláspontjukat. Először arra hivatkoznak, hogy vallásuk és kultúrájuk előírásainak megfelelően cselekszenek, és ezért nem tekinthetnek el a szokástól. Azonkívül az illető szokás szoros kapcsolatban áll más erkölcsi és társadalmi hagyományaikkal és szokásaikkal, így nélkülözhetetlen sajátos életformájuk fenntartásához. A fáraói körülmetélés, mivel lehetetlenné teszi a nemi érintkezést, garantálja a szüzesség megőrzését – így a lány nem keveredhet semmiféle gyanúba, könnyebb lesz megfelelő férjet találnia, és meg gondolatlanságával nem hozhat szégyent a családra –, és ezért nélkülözhetetlen a hagyományok megőrzéséhez. Azt is gyakran felhozzák a szokás védelmére, hogy a körülmetélés olyan értékek megvalósulásához járul hozzá, amelyeket az egész társadalom elfogadhat. Szabályozza a lány nemi életét, szexuális önfegyelemre nevel, elejét veszi annak, hogy a lány kamaszkorában állandóan a szexről gondolkodjon, és mindez lelkileg kiegyensúlyozott életvitelhez vezet. Néha esztétikai indokokat hoznak fel a nők körülmetélésének szükségességére. A női nemi szervet csúnyának és nem megfelelő alakúnak tartják. Állításuk sze-

rint körülmetéléssel szimmetrikusabbá és vonzóbbá lehet azt tenni. Időnként a tisztaságra hivatkoznak, és furcsa dolgokat mesélnek a csikló szerepéről és jelentőségéről.⁷ Mivel ezek nem erkölcsi jellegű érvek, nyilvánosan ritkán hivatkoznak rájuk, és a szokás védelme során sem jutnak igazán fontos szerephez, nem is részletezem őket tovább.

A szokás mellett felhozott egyik érv sem bír akkora meggyőző erővel, hogy indokoltta tudná tenni mindazt az ártalmat, amit a női körülmetélés okoz, ezért az ellenzők álláspontjának kell érvényre jutnia. Érvként felhozható ugyan, hogy a vallás és a kultúra által szentesített szokásról van szó, de ez önmagában nem perdöntő. Mi több, a nők körülmetélése sem kulturális, sem vallási alapon nem nyilvánítható kötelezőnek. Nincs erre vonatkozó említés a Koránban, csak az egyik *hadíth* utal rá meglehetősen röviden és homályosan. Nem minden muszlim országban terjedt el, és azokban a közösségekben is vitákat vált ki, ahol széles körben alkalmazzák.

A szokás védelmében felhozott második érv durván eltúlozza annak társadalmi értékét. A körülmetélés sem a szüzesség megőrzését nem szavatolja – bizonyíték erre a számos szűzhártya-plasztikai beavatkozás –, sem a lányt nem tartja távol az esetleges ballépésektől vagy a társadalom gyanújától. Ellenkezőleg: súlyos lelki traumát okoz, lehetetlenné teszi a nő számára, hogy normális nemi életet éljen, házasság után frigiditáshoz, ingerlékenységhez, szeszélyességhez, depresszióhoz és izgatottsághoz vezet. Mivel több olyan társadalomban, ahol a szüzességnek kiemelt fontosságot tulajdonítanak, sikerült ezt a problémát ártalmas beavatkozások nélkül megoldani, semmi okunk nincs azt feltételezni, hogy a muszlimoknál ez ne volna lehetséges. A beavatkozásokon átesett nők többsége ellenzi azt, és a létjogosultságának alátámasztására a nők nemiségéről felhozott tarthatatlan vélemények is mind a női körülmetélés betiltásának szükségességét támasztják alá. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a családok gyakran társadalmi nyomásnak engedve metéltetik körül leánygyermeküket, és a hagyománynak ellenszegülőket néha drágán megfizethetnek. Mindezek ellenére a problémára nem a szokás életben tartása a megoldás, hanem egy olyan életforma kialakítása, amely nem tesz szükségessé ilyen eljárásokat. A társadalmi nyomás ördögi körbe, akarata ellenére való cselekedetekre kényszerítheti az embert. Ebből gyakran csak az jelent kiutat, ha a szokásnak a törvény általi tiltás vet gátat.

A szokás szükségességének alátámasztására felhozott harmadik érv sem meggyőzőbb. A szexuális önfegyelem természetesen pozitív érték, de a lelki és

⁷ Többek között annak a naiv hiedelemnek is hangot adnak, mely szerint a csikló a nőiesség kiteljesedését akadályozó csökevényes hímvessző, és ha nem távolítják el, akár hímvessző nagyságúra is megnőhet. Lásd *Journal of the American Medical Association*, 274/1995, 21. szám, 1714–16. Lásd még Efua Dorkenoo – Scilla Elworthy: *Female Genital Mutilation: Proposals for Change*. Minority Rights Group, London, 1992; Janice Boddy: *Wombs and Alien Spirits*. University of Wisconsin Press, Madison, 1989.

szellemi kiegyensúlyozottság, valamint a nemi öröm megtapasztalása sem kevésbé fontos. És ha az első értéket az utóbbiak kárára, brutális módszerekkel juttatják érvényre, még sokkal kevésbé fogadható el követendőnek. Az, hogy a bűnt úgy próbáljuk megakadályozni, hogy lehetetlenné tesszük elkövetését, nem föltétlenül jelenti a bűnnel szemben álló erény gyakorlását. Konkrét esetek bizonyítják, hogy a körülmetélés nemhogy lehetetlenné tenné vagy mérsékelné a kamaszkori szexualitás kiélésére való vágyat, hanem felerősíti azt, és mivel megakadályozza a nemi vágy természetes úton való levezetését, különböző kóros, perverz viselkedési formákhoz vezet.

A nők körülmetélése mellett felhozott érveket tehát elutasíthatjuk, mert alapfeltételezéseik, az értékek, amelyekre épülnek, a beavatkozás állítólag hasznos következményei és a kultúrán belüli kiemelt fontossága mind kétséges. Kimutathatjuk, hogy ezek az érvek túlságosan gyengék ahhoz, hogy ellensúlyozzák a már említett erkölcsi és más jellegű kifogásokat. A témát nyilván csak vázlatosan ismerttettem, azzal a céllal, hogy bemutassam, hogyan zajlik és milyen végkövetkeztetéssel érhet véget egy ilyen jellegű vita. Mivel ez a szokás több országban és az onnan származó bevándorlók körében is elterjedt, a betiltásáról szóló rendelkezést a kulturális érzékenységre való tekintettel kellő megfontoltsággal és a közösség vezetőinek támogatásával kell meghozni.⁸

Eddig csak a kislányokon végzett körülmetelésről szóltunk. De hogyan járunk el akkor, ha egy nagykorú nő tudatának teljes birtokában igényel ilyen beavatkozást?⁹ A kérdés nemcsak elméleti szempontból érdekes. Egy 30 éves nigériai egyetemi oktató, amikor egy konferencián meghallotta, hogy ellenzem ezt a szokást, magánbeszélgetéseink során elmesélte, hogy a közösségében élő asszonyok első gyermekük megszülése után klitoridektómiának vetik alá magukat. Ő maga is átesett rajta 26 éves korában. A beavatkozást állítása szerint a nemi élet szabályozása teszi szükségessé. Egyfajta átmeneti rítus szerepét tölti be, szimbolikus szakítás a múlttal, és örökös emlékeztető arra, hogy a nők attól fogva elsősorban anyák, csak azután feleségek, és hogy az anyai kötelességeknek a személyes örömhöz képest előtérbe kell kerülniük.

Hogyan viszonyuljunk egy ilyen állásponthez? Egy épelméjű, nagykorú nő természetesen azt tehet saját testével, amit akar. Ám ezzel a joggal sem lehet kor-

⁸ Egy 3210 nőn és 1545 férfin végzett szudáni közvéleménykutatás eredményei szerint a megkérdezett nők csupán egyhatoda és a férfiak egynolcada ellenzi a nők körülmetélését. Viszont nagy többségük elutasítja a durvább beavatkozást igénylő fáraói circumciziót. Lásd Asma El Dareer: Attitudes of Sudanese People to the Practice of Female Circumcision. *International Journal of Epidemiology*, 12/1983, 138–144.

⁹ Nagy-Britanniában egy 1985-ben elfogadott törvény alapján még épelméjű, nagykorú nőknél is tilos társadalmi, esztétikai vagy egyéb okokból körülmetélést végezni. Az Egyesült Államokban a nők körülmetélését tiltó törvényjavaslatot 1993 októberében terjesztették a Kongresszus elé, de nem bocsátották szavazásra. Ennek ellenére több tagállamban is büntettnek minősül.

látlanul élni. Nem egyezhetünk bele abba, hogy valaki bűnbánatból, vezeklésként vagy a gonosz kísértésének elkerülése végett levágassa saját karját vagy kiszúrassa a szemét, mert ennek következtében képtelen lesz teljesíteni a társadalommal szembeni kötelességeit, többletterhet fog jelenteni a társadalom számára, és ez a kívánsága ellentmond az ember saját testéhez való viszonyáról kialakított általános nézetünknek. Viszont a felsorolt kifogások közül csak az utolsó hozható fel a felnőtt nők önként vállalt körülmetélése ellen.

A körülmetélést önként felvállaló nők azzal is érvelhetnek a szokás védelmében, hogy a nyugati társadalom elfogadhatónak nyilvánítja a plasztikai műtétet, a mellek megnagyobbítását vagy kisebbítését, az orron, az ajkakon és majdnem az egész arcon végzett plasztikai sebészeti beavatkozásokat, a tetoválást vagy a piercinget. Míg a nyugati társadalmakban élő nők sok figyelmet fordítanak arcuk gondozására, ők a nemi szervükhöz viszonyulnak hasonló módon. Tovább is vihetik a gondolatot, mondván: ha a társadalom nem ellenzi azt, hogy a férfiak műtéti úton meghosszabbíthassák nemi szervüket, diszkriminatív a nőkre nézve, ha megtagadják tőlük a körülmetéléshez való jogot. Egy harcos feminista még azt is kijelentheti, hogy a férfiak által dominált társadalom azért ítéli el a klitoridektómiát, mert a férfiak a maguk módján viszonyulnak a női nemiséghez, és azt szeretik, ha a nők nemi élvezetet nyújtanak nekik, és saját maguk is átéli azt. A körülmetélés megtagadásával arról tesznek tanúbizonyságot, hogy előítéletekkel viszonyulnak a női nem iránt, és korlátozzák őket saját nemi azonosságuk meghatározásában.

Bár mindez látszólag elegendő érv ahhoz, hogy a nők szabadon dönthessenek arról, alá akarják-e vetni magukat a klitoridektómiának vagy az infibulációnak, bizonyos tények épp ellenkező intézkedéseket tesznek indokolttá. Esetenként előfordulhat ugyan, hogy a nő valóban szabad akaratából dönt a körülmetélés mellett, de tény, hogy a döntést gyakran társadalmi nyomásnak engedve hozza meg. És még ha szabad akaratából cselekszik is, vitatható, hogy megengedhető-e az embernek, hogy teljesen azt tegyen testével, amit akar. Ismerve az érintett közösségek történelmét, ha a nők körülmetélését a teljes tiltásnál enyhébb formában szabályoznánk, félő, hogy visszaélésekre adnánk lehetőséget, és az engedmény alkalmazását egészen fiatal nőkre és kiskorúakra is kiterjesztenék. Így a beavatkozást olyan célokra is felhasználhatnák, amelyeket társadalmunk határozottan elítél. Az a veszély is fennáll, hogy felnőtt nőket kényszerítenek arra, hogy alávéssék magukat a beavatkozásnak.

Amikor arról döntünk, elfogadhatónak minősítjük-e vagy sem a nagykorú nők körülmetélését, több tényezőt is figyelembe kell vennünk. Négy lehetőség közül választhatunk. Az egyik az, hogy minden korlátozás nélkül engedélyezzük. A másik, hogy engedélyezzük, de csak jól meghatározott feltételekhez kötve. Ilyen feltétel lehet például az, hogy a nő kizárólag szabad akaratából és saját meggyőződéséből kiindulva igényelheti körülmetélését. Teljes mértékben be is tilthat-

jük. A negyedik megoldás pedig az, hogy bár tiltjuk, kivételt tehetünk abban az esetben, ha a beavatkozás iránti igény valóban teljesen önkéntes alapon a nő erkölcsi meggyőződéséből fakad. Az első megoldás figyelmen kívül hagyja a társadalom döntő többségének ellenvetéseit, ezért nem alkalmazható. A harmadik nem tartja tiszteletben a nő kultúráját és szabad választáshoz való jogát, ezért azt is mellőzni kell. Maradtunk a második és a negyedik lehetőséggel. A két megoldás gyakorlatilag nem különbözik egymástól, de más-más üzenetet hordoz. A második lehetőség azt sugallja, hogy a társadalom nem az eljárást, hanem annak helytelen alkalmazását kifogásolja, míg a negyediknek ezzel éppen ellentétes üzenete van. Mivel az eljárás a már említett okokból helyteleníthető, a legmegfelelőbbnek a negyedik alternatíva tűnik.

Az eddig tárgyalt esetekben a körülmetélésen átesett nagykorú nő olyan kisebbségi közösség tagja, amelyben ez általánosan elfogadott szokás. De mi történne akkor, ha erkölcsi vagy esztétikai alapon a többséget alkotó közösségből igényelne valaki körülmetélést? Ebben az esetben a nőt nem befolyásolnák a kulturális hagyományok, és döntését teljes mértékben szabad akaratának megnyilvánulásaként tekinthetnők. A kérdés tehát tulajdonképpen az, hogy mekkora jelentőséggel bírhatnak az egyéni döntések; szükséges-e, és ha igen, milyen mértékben szükséges szabályozni e döntések végrehajthatóságát. A válasz nem könnyű. A szabadon hozott egyéni döntéseket tiszteletben kell tartani, és mivel a társadalom elfogadhatónak tartja például a mellplasztikát, el kellene fogadnia a felnőtt nők körülmetélését is. Másrészt a társadalom jogosan korlátozza az egyént a saját testével kapcsolatban hozható döntéseiben. Nem engedhető meg például, hogy áruba bocsássa testrészeit. Mindazonáltal könnyű belátni, hogy a körülmetélést nem lehet a mellplasztikához vagy a zsírleszíváshoz hasonlítani, mert az utóbbiaktól eltérően a test csonkításával jár. Lehet, hogy alkalomadtán helytelenítenünk kellene egyesek saját testükhöz való viszonyulását. Ugyanazon négy megoldás közül választhatunk, mint a kisebbségi közösségekből származó nők esetén, és döntésünket csak minden lehetséges szempont gondos áttekintése után hozhatjuk meg. Véleményem szerint ugyanazokra a következtetésekre kellene jutnunk, mint az előbbi esetben, de a döntés indoklása kissé különbözhet.

Egy kultúrára specifikusan jellemző szokás elfogadásáról vagy elutasításáról nem dönthetünk csupán elvont erkölcsi elvek vagy az önrendelkezéshez való jog alapján, hanem figyelembe kell vennünk az annak kialakulásában és fennmaradásában közrejátszó kulturális és történelmi tényezőket, döntésünk várható következményeit stb. Mindezt jól példázza a *sztatí*, egy mára már kihalt hindu szokás, amely megkövetelte az özvegyektől, hogy feláldozzák magukat férjük halotti máglyáján.¹⁰ A szokás eredetéről nem sokat tudunk, de létezése több évszázadra visszamenőleg követhető. A brit uralom kezdetén már meglehetősen elterjedt volt

¹⁰ A *sztatí*-ról még nem jelent meg átfogó történelmi munka.

India különböző részein. A hindu vezetők is küzdöttek ellene, és megfelelő közhangulatot teremtettek ahhoz, hogy 1829-ben az angolok könnyen törvényen kívül helyezhessék. Ennek ellenére az özvegyek máglyán való feláldozására még adódott példa a független Indiában is, de ezek az esetek nem váltottak ki különösebb visszhangot. 1987-ben a helyzet megváltozott. Rúp Kanvar, egy iskolát járt 18 éves rádzsput lány, aki alig nyolc hónapja ment férjhez egy hasonlóképpen művelt fiatalemberhez, több ezer ember szeme láttára feláldozta magát férje halotti máglyáján. Bár a szemtanúk vallomásai nem egybeváogóak, vallomásaikból egyértelműnek tűnik, hogy a lány kábítószer hatása alatt volt. Az esemény megráztta egész Indiát. Voltak, akik helyeselték a lány tettét, mások határozottan elítélték. Úgy tűnik, a hinduk jelentős része egyetértett a lány cselekedetével, legalábbis erre lehet következtetni az eseményt helyeslő tüntetéseken összegyűlt tömeg nagyságából. Annak ellenére, hogy a szokást már rég betiltották, társadalmi nyomás nehezedett a kormányra, hogy tegyen valamit. Néhány hónapon belül az indiai parlament törvénytelennek nyilvánította a tett „magasztalását”. Viták során továbbra is szabad volt a szokás mellett érvelni, de nyilvánosan nem dicsőíthették, nem idealizálhatták.

A kormány intézkedése a társadalom liberális és több más befolyásos rétegének ellenkezését váltotta ki. Véleményük szerint a tiltás sérti a nők azon jogát, hogy saját belátásuk szerint rendelkezhessenek életükkel, megtagadja tőlük, hogy vallásuk előírásai szerint éljenek, és beavatkozik a hinduk életmódjába. Bár az ellenvetések olyan fontos kérdéseket vetnek fel többek között a vallásszabadságról és az egyéni önrendelkezésről, amelyeket nem lehet egyszerűen mellőzni, mint ahogy azt a feministák és a szekularisták tették, mégis alapvetően elhibáztak. Az egyén nem kizárólag maga dönt saját életéről, másoknak is – például a közeli rokonoknak – beleszólásuk van annak alakulásába. Ez az oka annak, hogy az öngyilkosság erkölcsi vitákat vált ki. Másrészt a szabadság többi megnyilvánulási formájához hasonlóan a vallásszabadság sem abszolút jellegű, és korlátozni kell, ha elfogadhatatlan célokra akarják felhasználni. Nem lehet megölni egy hitetlent vagy egy bálványimádót csak azért, mert a vallás így írja elő. Hagyományos jellegéből kifolyólag a *szatí* elegendő befolyással bír az emberek gondolkodására ahhoz, hogy egy zavart lelkiállapotban lévő, társadalmilag kiszolgáltatott nő úgy érezze, véget kell vetnie életének. Az, hogy halála révén férje családja tekintélyes pénzüsszeghez jut, csak növeli az asszonyra nehezedő nyomást. A nő halálával a férfi családja megszabadul a férje örökségére jogot formáló özvegytől, és a házat egy jó bevételt hozó szentéllé alakíthatják. A szokás ismételten megerősíti a nők alárendelt helyzetét a társadalomban, alulértékeli az emberi életet, a lelki terror határát súroló félelmet gerjeszt a frissen házasodott nőkben, de még a férfiakban is, megfosztja a gyermekeket a szülői szeretettől és támogatástól.

A fent ismertetett okokból a szokást be kell tiltani. Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy ez a döntés bántani fogja azokat az özvegyeket, akik-

nek meggyőződésük, hogy ha nem halnak meg férjükkel együtt a máglyán, pokolra jutnak. Viszont ma már nagyon ritkán találunk ilyen nőket, és vallásszabadságukat korlátozhatjuk a többi nő és a társadalom operatív közösségi értékeinek védelme érdekében. A női körülmetélés szabályozásánál bevált megoldáshoz hasonlóan javasolni lehetne, hogy ebben az esetben is a tilalom alóli felmentésben részesüljenek azok a nők, akik a máglyahalált vallásos indíttatásból önkéntesen vállalják, és ezt meggyőző erővel bizonyítani is tudják a hivatalosságok előtt. Bár az elgondolás nem rossz, több olyan tényező is közrejátszik, ami miatt nem alkalmazható. A körülmetéléssel ellentétben a nő máglyán való önfeláldozása pénzügyi és egyéb haszonnal jár nemcsak a férj, hanem az özvegy családjának is, ezért könnyen visszaélésekhez vezet. Ráadásul a nőnek ezt a döntést életének legzaklatottabb, legfeldúltabb időszakában kell meghoznia, ezért nem beszélhetünk szabad és megfontolt döntésről. A javasolt kompromisszum nem járul hozzá sem a nemek közötti előítéletek megszüntetéséhez, sem a hiszékeny és tanulatlan emberek vallásos érzelmeit kihasználó, gátlástalan vallási vezetők befolyásának csökkentéséhez. Mindezt mérlegelve a legjobb megoldásnak az tűnik, ha teljesen betiltjuk a szokást. Ha a hindu társadalom az élet minden területén tényleges egyenlőséget biztosítana a nők számára, ha a nőknek módjukban állna saját elképzeléseiknek érvényt szerezni és a kulturális hagyományok különböző értelmezési lehetőségei közül a nekik legmegfelelőbbet kiválasztani, ha biztosra lehetne venni, hogy valóban szabad akaratuknak megfelelően cselekszenek, lehetséges volna a tilalom alóli indokolt felmentés megadása. De napjaink Indiájában egy sem teljesül a fenti feltételekből. Az ilyen és ehhez hasonló tényezők figyelembe vételét nem annyira az egyén túlzott gyámolításaként kell felfogni, mint inkább a különböző jogok – köztük a szabadságjogok – az adott helyzetnek megfelelő értelmezéseként, melynek során megfelelő feltételeket teremthetünk azok intelligens módon való gyakorlásához. Ha pedig a gyámkodást úgy tekintjük, mint a döntésekbe az egyén érdekében történő beavatkozást, akkor annak létjogosultsága van minden olyan társadalomban, amely még nem érte el a tökéletességet – tehát minden jelenlegi és a belátható jövőn belül létrejövő társadalomban.

A poligámia

A nyugati társadalmak a poligámia mindkét változatát – a többnejűséget (poliginia) és a többférjűséget (poliandria) – egyaránt törvénytelennek nyilvánítják. Mivel a többnejűség több muszlim közösségben is elfogadott, a kisebbség tagjai úgy érzik, a szokás betiltásával méltánytalanul járnak el velük szemben. A többnejűség védelmében két álláspontot szoktak képviselni: egy pozitívat, amely átgondolt, érvekkel alátámasztott indokokra támaszkodva próbálja a többséget

igazáról meggyőzni, és egy negatív, amely a többnejűséget tiltó rendelkezést inkoherensnek, hipokritának és rasszistának minősíti.*

A többnejűség védelme során a muszlimok öt érvet sorolnak fel, amelyek a kultúrák közötti nézetkülönbségeket rendező viták már említett három fokozatának feleltethetők meg. Az első érv a szokásnak a kultúra szempontjából meghatározó szerepén alapul, a többi pedig a sajátos életforma fenntartásában játszott szerepére meg az általa állítólag képviselt, mindenki által követendőnek tartható értékekre hivatkozik:

1. A többnejűség kulturális és vallási szempontból egyaránt fontos szokás, melyet a hagyomány és a Korán is szentesít.
2. A legtöbb társadalomban a férfi elvállalja, ha a nő meddő, nemi életre képtelen, vagy ha a házastársak érzelmileg, esetleg szexuálisan össze nem illőknek bizonyulnak. A válás mindkét félnek szenvedést okoz, ezért emberségesebb megoldásnak tűnik, ha a férfi egy másik feleséget szerezhet magának anélkül, hogy a régitől el kellene válnia.
3. Minden férfi hajlamos letérni a hűség útjáról, és néha házasságon kívüli kapcsolatok létesítése mellett dönt, vállalva az ezzel járó hazugságokat, bizonytalanságot és feszültséget. Mindkét fél számára jobb és tisztességessebb volna, ha a férfi feleségül vehetné a másik nőt is, és nem kellene sem előző házasságát felbontania, sem hazugságban leélnie életét.
4. A házasságon kívüli kapcsolatokban fogant gyermekeknek egész életükben a törvénytelen gyermekekkel szembeni hátrányos megkülönböztetésben lesz részük, az apának semmiféle társadalmi vagy pénzbeli kötelezettsége nincs a gyermek és az anya iránt. Ezért sokkal okosabb, ha nemcsak megengedjük a férfinak, hogy feleségül vegye a nőt, hanem egyenesen kötelezzük erre, illetve arra, hogy teljes felelősséget vállaljon gyermekei iránt.
5. Olyan társadalmakra is van példa, ahol a nők részaránya jóval meghaladja a férfiakét. Ezért sok nő aggleány marad, elterjed a prostitúció, a monogám házassági kapcsolatoknak pedig más körülmények között nem tapasztalható problémákkal kell megküzdeniük. A többnejűség bevezetése kiutat jelenthet ebből a válságból. A polgárháború után a nigériai Calabar városában annyira megnőtt az egyedülálló és özvegy nők száma, hogy az öregek tanácsában még a keresztények is a többnejűség bevezetését szorgalmazták, hogy elkerülhessék az állapot szülte kellemetlen következményeket.

Akik a muszlim kisebbség érdekeinek védelmében szólnak fel, úgy vélik, hogy a társadalomnak akkor is el kellene fogadnia a többnejűséget, ha nincs meggyőződve annak szükségességéről. Törvény nem tiltja, és a közvélemény is elfogadhatónak tartja, ha egy férfi több nővel vagy egy nő több férfivel él, amíg nincs

* Remi Cligent: *Many Wives, More Powers: Authority and Power in Polygamous Families*. North Western University Press, Evanston, 1970; Segun Gbadegesin: *The Ethics of Polygyny*. *Quest*, 7/1993, 2. szám.

megházasodva. Mivel az együttélés lényegében nem különbözik a házasságtól, a nyugati társadalom gyakorlatilag szemet huny a poligámia fölött. Azonkívül a nő férfinak elnézik, ha szeretőt vagy szeretőket tart. Bár valóban lényeges különbség van a feleség és a szerető között, nem szabad ezzel kapcsolatban túlzásokba bocsátkozni. Mindkét kapcsolat a férfi és a nő jól megfontolt döntése nyomán jön létre, és hosszú távra rendezkedik be; a prostituáltakkal létesített kapcsolatokkal ellentétben a felek nem kérnek egymástól pénzbeli ellenszolgáltatást, viszonyukat kölcsönös egymás iránti elkötelezettség és felelősségvállalás jellemzi, és mindkét kapcsolatnak csak nehézségek árán lehet véget vetni. A muszlimok szerint a szeretőt tartó férfi gyakorlatilag poligám életmódot folytat anélkül, hogy a törvény vagy a közvélemény bármit is tenne ez ellen.

Továbbá, a legtöbb társadalommal ellentétben a liberális társadalomban semmiféle jogi következményt nem von maga után, ha egy házasember szeretőt tart. A férfi szeretőjére hagyhatja egész vagyonát, a nő felveheti a férfi nevét, egyiküktől sem vonják meg polgári vagy más jogait, nem tekintik őket erkölcstelennek, nem nyilvánítják semmisnek végrendeletüket. A liberális társadalom a válás procedúráját is megkönnyítette, és a felbontott házasságok számából kiindulva kimutatható, hogy a férfiak és a nők legalább egyharmada élete során legkevesebb kétszer házasodik. A muszlimok nem értik, miért nem lehet ezt többnejűségnek tekinteni. A többnejűséget egynél több nővel való házasságkötésként lehet meghatározni, nem térve ki arra, hogy a nők egyszerre vagy egymás után legyenek-e a férfi feleségei. Ha csak abban az esetben beszélünk többnejűségről, ha a férfinak egy időben van több felesége, önkényesen leszűkített meghatározás szerint viszonyulunk a kérdéshez. Még ha el is fogadnók a többnejűség leszűkített értelmezését, nem világos, hogy az élettársak váltogatása erkölcsileg miért elfogadhatóbb az egyszerre több nővel fenntartott kapcsolatnál. A muszlimok szerint a többnejűség elfogadásának szükségessége azzal is indokolható, hogy a válások oka gyakran egy új kapcsolatban keresendő, és a két kapcsolat egy ideig párhuzamosan létezik. Ez tulajdonképpen virtuális poligámiának is tekinthető, és azt bizonyítja, hogy a poligámia és a monogámia közötti választóvonal meglehetősen elmosódott.

A fentiekben felvázoltam, hogy a muszlimok milyen érvekkel támaszthatják alá a többnejűség iránti igényüket, és milyen alapon kifogásolhatják annak betiltását. Bár mindkét érvrendszer tartalmaz jó néhány figyelemre méltó gondolatot, összességében egyik sem meggyőző. A muszlim álláspontban alapvetően az kifogásolható, hogy sérti a liberális társadalom egyik operatív közösségi értékét, a nemek közötti egyenlőséget, és ez elegendő ok a többnejűség elutasítására. Továbbmenve azt is kijelenthetjük, hogy az egyenlőség nem csak a nyugati vagy a liberális társadalmakban elfogadott érték, hanem minden józan ésszel gondolkodó ember számára felvállalható egyetemes érték. A férfiak és a nők egyforma képességekkel rendelkeznek, azonosak a szükségleteik, nagyjából egyforma telje-

sítmény kifejtésére képesek, egyformán képesek helyes döntések meghozatalára, és egyformán szabad akarattal rendelkeznek, ezért egyenlő jogokat kell élvezniük. És ami ugyancsak fontos, rendkívül nehéz az ezzel ellentétes álláspontot fenntartani. A muszlimoknak nem sikerült elfogadható bizonyítékokat találniuk a nők alsóbbrendűségére. Csak néhány bizonyítottan hamis állításra tudnak hivatkozni, mint például arra, hogy a nőknek gyengébben fejlett a racionális gondolkodási képességük, döntéseik élettani felépítésükből kifolyólag megbízhatatlanok, ezért pedig a férfikkal egyenlő jogok megadása létében veszélyeztetné a hagyományos család intézményét, és bomlasztó hatással volna a társadalmi rendre.** Mivel helyesen cselekszünk, amikor a nemek közötti egyenlőség mellett foglalunk állást, a többnejűséget csak erre az egy értékre hivatkozva is elutasíthatjuk anélkül, hogy bizonyítanunk kellene a monogámia előnyeit. Ha a muszlimok azzal vágnának vissza, hogy ők elutasítják a nemek közötti egyenlőség gondolatát, és annak rájuk erőltetése kulturális imperializmusnak minősül, mi azt válaszolhatjuk, hogy a viták során elegendő meggyőző erejű érvet sorakoztattunk fel álláspontunk alátámasztására, melyeket az ellenérvek nem tudtak megcáfolni, ezért kitarthatunk saját álláspontunk mellett. Lehet, hogy álláspontunk nincs összhangban mindazzal, amit a muszlimok hagyományaik nyomán a nők a társadalomban betöltött szerepéről tartanak, de bármely véleményt meg lehet változtatni, amennyiben bizonyítást nyer annak valótlansága. Ha tévhitekre épülnek és nyilvánvalóan káros következményekkel járnak, nem vagyunk kötelesek tiszteletben tartani őket.

Nemcsak azért utasíthatjuk el a muszlimoknak a többnejűség mellett felhozott érveit, mert a nemeket illető előítéleteken alapulnak, hanem azért is, mert mind az öt általuk felhozott érv többé-kevésbé hibás. Ami az elsőt illeti, a Korán nem teszi kötelezővé a többnejűséget, csak lehetőséget ad rá, mégpedig két feltétellel. Az első az, hogy a férfinak a döntést nem szenvedélyből, hanem az özvegyek és árvák iránt érzett együttérzésből kell meghoznia. A második feltétel pedig az, hogy a férjnek mindenik feleségéhez *egyforma* tisztelettel és szeretettel kell viszonyulnia, amire azonban a férfiak többsége nem képes, és ami, mint majd látni fogjuk, tulajdonképpen a poligám kapcsolat jellegéből fakadóan válik rendkívül nehézé. Maga a Korán is kimondja: „Képtelenek lesztek arra, hogy igazságosak legyetek asszonyaitok iránt, bármennyire is törekednétek erre”.*** Többek között ez utóbbi feltételre hivatkozva törölték el a tunéziai vallási vezetők a többnejűséget. Tehát fel lehet ugyan hozni indokként azt, hogy a Korán lehetővé teszi a többnejűséget, de ezt semmiképp sem lehet kötelező előírásaként felfogni. Viszont sok más dolgot egyenesen tilt a Korán. Ilyen például a kamat, a bujaság, az alkoholfogyasztás, az anyagi javak felhalmozása, sőt még a nemzetállam és a

** Jan Goodwin: *Price of Honour: Muslim Women Lift the Veil of Silence on the Islamic World*. Werner Books, London, 1995.

*** Simon Róbert fordítása.

nacionalizmus is. Mivel a muszlimok közül sokan nem tartják be ezeket a tilalmakat, a többnejűséghez való föltétlen ragaszkodásukban képmutatást sejthetünk.

Ami a fennmaradó négy érvet illeti, az utolsó teljes mértékben elfogadható. Abban az esetben, ha a nemek közötti egyensúly jelentősen elbillen a férfiak javára, a többnejűség bevezetése valóban elfogadható megoldás a felmerülő problémák kezelésére. Viszont nem ez az egyedüli alternatíva, és több közösségnek is sikerült más úton kijutni ebből a válságból. Az pedig, hogy az eljárás gyakorlatilag célravezető, önmagában nem jelenti azt, hogy erkölcsileg helyeslendő is. Továbbá, mivel jelenleg a társadalmaknak nem kell ilyen problémával szembenéznüik, fölösleges erre az érvre hivatkozni.

Bár a fennmaradó három indok is megfontolandó olyan társadalmak esetében, ahol szigorúan elítélik a válást és a hűtlenséget, kiközösítik a házasságon kívüli kapcsolatban élő nőket és a törvénytelen gyermekeket, alapvetően mégis hibásnak bizonyulnak. A többnejűség intézménye nagyban hozzájárul a nő férfi-től függő, alárendelt helyzetének fenntartásához, érzelmi és nemi kizsákmányoláshoz vezet, és feszült, bizonytalansággal teli hangulatot kelt a családban. Egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy ezek a következmények kevésbé volnának károsak azoknál, amelyektől a többnejűség állítólag védeni hivatott. Az is könnyen elképzelhető, hogy a nők szívesebben vállalnák az elválás után rájuk váró nehézségeket vagy a törvénytelen kapcsolatból született gyermekük miatti negatív megkülönböztetést, mint hogy ilyen áron jussanak a többnejűségen alapuló családmódel által biztosított előnyökhöz. Ha egy társadalomban valóban a többnejűség bevezetése volna a kevésbé rossz megoldás, az csak azt bizonyítaná, hogy az illető társadalom elutasítja a válást, kiközösíti a törvénytelen gyermekeket, és a nőket a társadalom páriáinak tekinti. Akkor járunk el helyesen, ha a patriarchális önkényen alapuló rendszer struktúráját támadjuk, mert tulajdonképpen az határozza meg az emberek mentalitását.

Eddig csak a többnejűséget tárgyaltuk. De mi történne, ha a muszlimok elfogadnák a nemek közötti egyenlőség elvét, és a nők is jogot kapnának arra, hogy egyszerre több férfihoz menjenek feleségül? Változtathatnánk eredeti álláspontunkon? A muszlimokon kívül mások is előállhatnának hasonló igényvel, és mindannyiuk számára biztosítani kellene a poligámiára való jogot. Nem könnyű elutasítani a poligámiát, hisz sem az egyetemes érvényű értékeket, sem a liberális társadalom operatív közösségi értékeit nem sérti. Az érintett felek szabad elhatározásból döntenek a poligámia mellett, a liberális társadalom pedig elkötelezett az egyén szabadon hozott döntéseinek tiszteletben tartására. A liberális társadalom az egyént különböző életpaszthalatok szerzésére bátorítja – a poligámia tagadhatatlanul életpaszthalatnak tekinthető –, és nem szabja meg az egyén által követendő életformát. Elfogadja, hogy az emberek ízlése, vérmérséklete különböző, és különböző mértékben igénylik a gyöngédséget, ezért engedélyeznie kellene a poligámiát azoknak, akik ezt a családmódellet részesítik előnyben. Tolerálja

a nem szokványos párkapcsolatokat, és ez a fogalom kiterjeszhető a poligámiára is. Bátorítja a különböző életstílusok kipróbálását, hogy megtapasztalhassuk ezek lényegét, és kiválaszthassuk a nekünk leginkább megfelelőt. Ezért nem tekintheti a monogámiát a házastársi kapcsolat egyedüli elfogadható formájának, megtagadva a lehetőséget a többi változat kipróbálására. Ezek után milyen meggyőző érvet hozhatunk fel a monogámia védelmére?

Ha vitát indítunk a monogámia védelmében, vigyáznunk kell arra, hogy ne tévesszük azt össze valamelyik konkrét megnyilvánulási formájával. A házastárs megválasztásáról vagy a fiatalok döntenek, vagy a házasságközvetítő – esetleg a szülők; a házasság lehet romantikus vagy nem romantikus, szerelem- vagy érdekházasság, létrejöhet kötelességtudatból, vagy csupán a kényelem kedvéért. A vita során az ezekhez hasonló egyedi esetektől el kell tekintenünk. A monogámia több kultúrában is elterjedt szokás, és mindenütt különbözőképpen indokolják létjogosultságát. Egy multikulturális társadalomban oly módon kell védelmére kelnünk, hogy az általunk felhozott érvek érthetőek és lehetőleg elfogadhatóak legyenek a többi közösség számára is. A jól ismert keresztény vagy romantikus értékekre való hivatkozás kézenfekvőnek tűnhet, de valójában alkalmatlan erre a célra. Az alábbiakban azokat az értékeket fogom felsorolni, amelyek ezt a családmintát meghatározzák.

Bármelyik változatot vesszük is alapul, a házasság legalább két olyan személyt érint, akik – az esetek többségében – együtt szeretnék leélni életüket. Bár egymáshoz való viszonyuk nem szorosabb és erkölcsi szempontból sem jelentősebb a szülőkkel, testvérekkel vagy barátokkal való kapcsolataiknál, ez utóbbiaktól mégis lényegesen különbözik. A házasságban központi szerepet játszó nemiség bensőséges kapcsolatot alakít ki a házastársak között, aminek következtében akarva vagy akaratlanul személyiségük olyan tulajdonságait tárják fel egymás előtt, amelyek mások számára rejtve maradnak, illetve olyan érzelmi kötődés jön létre közöttük, amely nem jellemző más emberekhez fűződő kapcsolataikra, és az egész kapcsolatot egyedülálló szenvedéllyel élik meg. Megosztják egymással legmélyebb érzelmeiket, közös terveket szőnek saját és gyermekeik jövőjével kapcsolatban, és családjukat a társadalom egységes egésznek tekinti. Mindez egyaránt jellemzi az önkéntes alapon létrejött és az intézett házasságokat, a romantikus és a kevésbé romantikus kapcsolatokat, sőt az egy és a több generációt magukba foglaló családokat is.

A kapcsolat természetéből adódóan a házastársaknak egy bizonyos fokig meg kell bízniuk egymásban, elkötelezetteknek kell lenniük egymás iránt, ragaszkodniuk kell egymáshoz, és ösztönösen rá kell éreznük egymás vágyaira, kívánságaira és hangulatára. Még ha régebről ismerték is egymást, a házasság után kapcsolatuk átminősül, és új szempontból kell egymást megismerniük. Közvetített házasságok esetén az ismerkedés csak a házasság után kezdődhet, ami még inkább próbára teszi a kapcsolatot. Nehéz és hosszadalmas folyamat egy embert

annyira megismerni, hogy eldönthessük, képesek leszünk-e együtt élni vele. Időn kívül energiára, megfelelő alkalmakra és külső zaklatásoktól, stressztől mentes környezetre van szükség. A monogám kapcsolatban mindez könnyebben megvalósítható. Ez nem azt jelenti, hogy egy poligám családban mindez lehetetlen volna, de kevesebb a valószínűsége annak, hogy ténylegesen meg is valósuljon.

Egyetlen emberrel is meglehetősen körülményes kölcsönös bizalmon és megértésen alapuló kapcsolatot kialakítani, de egy harmadik (vagy esetleg még több) személy bevonásával valószínűleg kudarcba fullad a próbálkozás. Minél többfelé oszlik a jó kapcsolat kialakítása érdekében házastársunkra vagy házastársainkra fordítható idő, energia és türelem, minél több emberhez kell megértéssel és együttérzéssel viszonyulni, annál kevésbé valószínű, hogy erőfeszítéseink sikerhez vezessenek. Sőt, a poligám házasságban és (a mi társadalmunkban) szerelmi háromszögben élők arról számolnak be, hogy az ilyen kapcsolatok gyakran féltékenységekhez, versengésekhez, családon belüli feszültségekhez, bizonytalansághoz, irigy összehasonlítgatásokhoz és egymás rossz irányba való befolyásoláshoz vezetnek. Mivel mindenik feleség (vagy férj) tudatában van annak, hogy helyettesíthető és mellőzhető, hiányzik a férj és a feleség között az egymáshoz tartozás érzése, és ezért a kapcsolat könnyen felszínessé, bizonytalanná válhat.

A házastársi kapcsolat szerves részét képezik a gyerekek is, akiknek megfelelő körülményeket kell biztosítani ahhoz, hogy kiegyensúlyozott, felelősségtudattal bíró felnőtt váljon belőlük. Biztonságos, szerető környezetre van szükségük, igénylik a szülők állandó figyelmét, meg kell adni nekik a lehetőséget arra, hogy szüleikkel és gyermektársaikkal közeli kapcsolatot tudjanak kialakítani, valamint olyan, tekintéllyel rendelkező személyekkel kell kapcsolatba kerülniük, akik fegyelmezik őket, és hozzájárulnak akaraterejük és döntéshozó képességük fejlesztéséhez. A helyes önértékelés kialakítása céljából fontos, hogy a gyermek érezze, meg van becsülve, és fontos szülei számára. E feltételek megteremtésére leginkább a monogám család alkalmas.

Mivel nem könnyű monogám házasságban élni, némely kapcsolat felbomlik. Ám az érintettek továbbra is kitartanak a monogámia mellett annak ellenére, hogy új párt választottak. Ha valaki többször megy férjhez vagy többször nőszül, mindenik házasságát egyedinek éli meg, mert mindenik a maga szabályai szerint zajlik, és a házastársak részéről egymás iránti elkötelezettséget feltételez. Két nő egymás után venni el feleségül nem ugyanaz az élmény, mint egyszerre két feleséget tartani. Mivel a kétfajta kapcsolat teljesen különbözik egymástól, éppúgy elhibázott az első sorozatpoligámiának, mint a másodikat többes monogámiának nevezni.

Mivel a monogámia a nemi életben nem kis önfegyelmet követel, egyesek számára túl nagy próbatételnek bizonyul, és időnként kibúvót szeretnének találni a korlátozás alól. Viszont az ilyen kihágások általában feszélyezettséget, szégyenérzetet váltanak ki, és a társadalom rosszallását is maguk után vonják. Ez az oka

annak, hogy az ilyen vétségeket titokban követik el, akit pedig rajtakapnak, azt csalással, árulással vádolják, és magyarázatot követelnek tőle. Mindez nem így történne, ha a liberális társadalomban nem tulajdonítanak nagy fontosságot a monogámiának. Mivel előfordulnak kihágások, a társadalomnak meg kell találnia annak a módját, hogy a problémát optimális módon oldja meg. Dönthet úgy is, hogy szigorúan fellép ellene, és törvény által bünteti (mint a premodern és néhány jelenkori muszlim társadalomban), vagy tolerálja, de egyúttal különböző mértékben helyteleníti is ezeket. A muszlimoknak igazuk van abban, hogy csak az első eljárás tekinthető elfogadhatónak egy magát a monogámia iránt valóban elkötelező társadalomban.

A büntető intézkedések bevezetésének viszont több hátulütője is van. Nem váltak be a hagyományos társadalmakban sem, ahol továbbra sem ritkák az ilyen kihágások. Mi több, mivel súlyos büntetést vonnak maguk után, az embereket gyakran képmutatásra vagy egymás zsarolására készítetik. Bár a liberális társadalom fontosnak tartja a monogámiát, nem kevésbé bátorítja a szabad önmegvalósítást, a toleranciát, a saját hibáinkból való tanulást stb., melyek érvényre juttatása során egyensúlyra kell törekednie. Ezért inkább arra ösztönzi az embereket, hogy saját jó szándékukból tartsák be a monogámia szabályait anélkül, hogy a kihágásokat elkövetőket halálbüntetéssel vagy jogfosztással sújtaná, és arra bátorítja a házastársakat, hogy inkább legyenek őszinték egymáshoz, semmint hogy házasságtörő gondolatok és hazug érzelmek mellett megjátsszák az egymás iránti hűséget. Ebben az esetben is szem előtt kell tartanunk az intézmények és eljárások komplex társadalmi logikáját. Egy erkölcsi minimum meghatározása révén stabilizálják a társadalmi életet, erkölcsi szempontból irányadó szerepük által meghatározzák a társadalmi értékeket, valamelyest szabályok közé szorítják az emberek viselkedését és befolyásolják indítékaikat. Számolniuk kell viszont az emberi gyarlósággal is, és ha a kihágásokkal szemben túlzottan mereven és intoleráns módon lépnek fel, könnyen elveszíthetik tekintélyüket. Ezért van az, hogy bár gyakran bosszantanak bennünket a monogámia által ránk erőltetett megszorítások, mégis ragaszkodunk hozzá. A viták során a muszlimok szóvá teszik a liberális társadalomban tapasztalható képmutatást és kihágásokat, de félreértik ezek természetét és a tolerálásuk mögött húzódó megfontolásokat.

Hogyan bírálhatják muszlim részről a monogámiáról kialakított álláspontunkat? Álláspontunk két részből tevődik össze. Egyrészt a monogámiát úgy tekintjük, mint bizalmon és a házastársak egymáshoz való kölcsönös ragaszkodásán, egymásért való felelősségvállalásán alapuló kapcsolatot. Másodsorban a monogámia kedvező körülményeket teremt a gyermeknevelés számára. Muszlim vitapartnerünk egyik, esetleg mindkét érvünket elutasíthatja.

Az első ellen azt hozhatja fel, hogy az minden fenntartás nélkül előnyben részesíti a nyugati társadalomnak a házasság iránt tanúsított individualista magatartását. Más kultúrákban másként viszonyulnak a házassághoz, amelyet gyakran

nem csupán az egyén önálló döntéseként, hanem az egész közösség számára fontos eseményként fognak fel. Ezekben a kultúrákban a házastársakat egy tágabb kapcsolathálózat részeként tartják számon, amelybe házasságuk révén be kell illeszkedniük. Azon kívül, hogy jó feleség, az asszonynak jó menynek és sógornőnek is kell lennie, és segítenie kell abban is, hogy férje szüleinek, kisebb testvéreinek gondját viseljük. A nyugati, romantikus házasságfelfogással szemben ennek a kapcsolatnak nincs erkölcsileg megkülönböztetett jellege, és nem tekintik erősebbnek a többi emberközi kapcsolatnál. Önmagában semmi különös nincs benne, és nem szükséges hozzá sem barátság, sem idilli szerelem vagy egymás iránt érzett elkötelezettség. Elképzelhető, hogy egy romantikus házasság kiteljesedéséhez monogámia szükséges, de téves azt feltételezni, hogy minden házasságnak romantikusnak kellene lennie. A társadalom tekintheti a házasságot kizárólag a közösség fenntartásának egyik eszközeként is, és nem kell azt föltétlenül a személyes kiteljesedésre, illetve mély érzelmi viszonyon alapuló kapcsolat megkötésére adódó lehetőségként felfogni. Ha a társadalom ilyen módon viszonyul a házassághoz, a közösség tagjaiban az ehhez szükséges viselkedési formák alakulnak ki, és érzelmileg is ennek megfelelően viszonyulnak az eseményhez. Ezért a poligám kapcsolatban nem játszik szerepet a birtoklási vágy vagy a féltékenység, amelyek az individualista nyugati társadalmakban a szerelmi háromszögeket és négyszögeket jellemzik.

A második érv ellen, mely szerint a monogámia ideális körülményeket teremt a gyermek erkölcsi és érzelmi fejlődése számára, a muszlimok azt hozhatják fel, hogy mindezt a poligám családok jobban tudják biztosítani. A poligámia több szerepmodellt állít a gyermek elé, több különböző vérmérsékletű, más-más foglalkozást űző emberrel kerül kapcsolatba, akik közül példaképet választhat magának, és több játszótárs között nő fel. A poligám családban nevelkedő gyermek nem kötődik annyira szüleihez, mint az, aki monogám családban nő fel, nem igényli, hogy állandóan szülei figyelmének középpontjában legyen, nem nyomasztja a szeretet megtagadásától való félelem, és nem esik kétségbe szülei elvesztésekor. Ezért könnyebben alakít ki magában egyféle biztonságérzetet, önbizalmat és önállóságot.

Bár a muszlimok álláspontja kétségtelenül helytálló észrevételeknek ad hangot, és egyben rámutat a kultúrák összehasonlításában rejlő nehézségekre is, mégsem meggyőző. Álláspontjuktól eltérően valójában nincs szükségszerű összefüggés a monogámia és az individualizmus között. Az előbbi évszázadokkal megelőzte az individualizmust, és az sem világos, miért ne illeszkedhetne be a monogám család egy közösségi hálózatba. És bár az embereket lehet úgy nevelni, hogy a több férjjel vagy több feleséggel való együttélés legyen számukra a természetes, az ilyen társadalmakból érkező visszajelzések egyértelműen azt bizonyítják, hogy nem könnyű poligám családban élni, és a mindennapi élet meglehetősen különbözik a muszlimok által lefestett ideális képtől, mely mindig csak a többne-

jűsre hivatkozik, és nincs kipróbálva, hogyan működik azokban a társadalmakban, ahol a nemek teljes egyenlőséget élveznek. Azonkívül, a társadalom iparosodásával és városiasodásával lazulnak a közösségi hálózatok is, és a családokat egyre inkább önálló egységként tekintik. A sikeres házaselethez, mint már említettük, kölcsönös bizalmon, megértésen és barátságon alapuló kapcsolatot kell létrehozni. A hagyományos közösségek felbomlásával, az emberi kapcsolatok személytelenné válásával a házastársak közötti kapcsolatnak megnő a jelentősége. A házastársak most egymásban keresik mindazt, amiért eddig a tágabb közösséghez fordulhattak, mint például a biztonságérzetet, a meghittséget, az érzelmi megerősítést vagy az egymás problémáira való intuitív ráhangolódást. A monogám kapcsolat mindezt könnyebben tudja biztosítani.

Mivel a poligám házasságokban nem ritka a féltékenykedés, a férj (vagy feleség) kegyeiért való versengés, a bizonytalanság, az intrikák és egymás elleni áskálódások, nem valószínű, hogy ilyen körülmények között meg lehet teremteni a gyermek kiegyensúlyozott neveléséhez szükséges légkört. Igaz, hogy egy poligám családban a gyermek több szerepmodellel kerül kapcsolatba, és nem azonosul túlzottan egyikkel sem, de a monogám családokban sem találkozik a gyermek lényegesen kevesebb felnőttel – a különbség semmiképp sem annyira kirívó, mint ahogy a muszlimok gyakran állítják. És bár igaz, hogy a több szerepmodellel való kapcsolat bizonyos előnyökkel jár, számba kell vennünk a hátrányokat is. A felnőttek kijátszására adódó gyakori lehetőségek, a felnőttek versengése a gyerek szeretetéért és a tekintélyhierarchia viszonylagos hiánya mind oda vezet, hogy a gyermeknek nincsenek biztos erkölcsi és érzelmi támpontjai, egymásnak ellentmondó erkölcsi és érzelmi elvárásoknak kell megfelelnie, és így kevésbé valószínű, hogy önfegyelemre és öntudatos életvezetésre nevelődik.

Bár elvileg sem a monogámia, sem a poligámia nem sérti a nemek közötti egyenlőség elvét, ez a monogámián belül könnyebben érvényesül – újabb érv az utóbbi támogatása mellett. A muszlim, hindu és keresztény kultúrákba az évszázadok során beépült nemi előítéletek következtében a nőknek hosszú időn keresztül társadalmi, gazdasági és sok más szempontból is hátrányos megkülönböztetésben volt részük. Ha engedélyeznők a poligámiát, azt valószínűleg a férfiak fordítanák saját előnyükre, és ezzel csak megerősítenénk és fokoznánk a nemek között amúgy is fennálló megkülönböztetéseket, rontván ezzel a nők helyzetét a társadalomban. Ezzel szemben a monogámia a nemek közötti egyenlőség tényleges megvalósulását segíti elő. Hozzájárul ahhoz, hogy a nő megőrizze méltóságát, önbecsülését, biztonságérzetet nyújt, és egy viszonylag háborítatlan intim szféra kialakítását teszi lehetővé. A monogámia keretén belül átláthatóbbá válik az is, hogy melyek a nő jogai férje vagyonával és a gyermekekkel kapcsolatban. Mindezek ellen néhányan azzal érvelnek, hogy a többnejűség valójában erősíti a nők státusát és befolyását, mert nagyobb biztonságban érezhetik magukat, céljait támogató családi hátteret tudhatnak maguk mögött, lehetőségük adódik arra,

hogy megosszák egymás között a háztartási teendőket, és akár felmentést is nyerhetnek ezek alól a karrier érdekében.¹¹ Ezt a véleményt viszont nem igazán lehet meggyőző bizonyítékokkal alátámasztani. Mivel a feleségek könnyen nélkülözhetőek, és könnyen kijátszhatók egymás ellen, nincs meg a szükséges biztonságérzetük, és nincs elegendő közös érdekük sem ahhoz, hogy szolidaritáson alapuló kapcsolatot építsenek ki egymás között. Igaz, hogy egy többnejű családban megszlik a feleségekre háruló háztartási munka mennyisége, de ez az előny eltörlül a már említett lelki feszültség és állandó stresszhelyzet keltette problémák mellett.

Bár ezek és a hasonló válaszok nem fogják teljes mértékben meggyőzni a muszlim álláspont védelmezőit, mindenképp hozzájárulnak a monogámia elfogadtatásához. A monogámia érdekében felhozott érvek bizonyos értékekre és az ezen értékek érvényesítését leginkább elősegítő körülményekre vonatkozó empirikus általánosításokra hivatkoznak, valamint az ezekről kialakult véleményekre támaszkodnak. Azok az értékek, amelyek a bizalomra és szeretetre épülő kapcsolat megvalósulását segítik elő, általános érvényűeknek tekinthetők, és valószínűleg a muszlimok nagy többsége is elfogadja őket. Bár az empirikus alapon hozott általánosítások egyet nem értést válthatnak ki, el lehet csútitani ezeket, ha a vita során pszichológiai és szociológiai kutatásokra vagy poligám házasságban élők beszámolóira hivatkozunk, de főként ha muszlim szerzők saját társadalmukat leíró műveiből idézünk. Amint alábbhagynak az értékek és az empirikus állítások

¹¹ Az Ószövetségben megengedett a többnejűség, és bár Jézus elítéli a házasságtörést és a válást, nem tesz említést a többnejűségről. Lásd John Cairncross: *After Polygamy was made a Sin: The Social History of Christian Polygamy*. Routledge, London, 1974 és Adrian Hastings: *Christian Marriage in Africa*. SPCK, London, 1974. Átfogó tájékoztatást nyújt a poligámiáról Eugene Hillman: *Polygamy Reconsidered*. Orbis Books, New York, 1975. John Stuart Mill *A szabadságról* című művének 4. fejezetében azon véleményének ad hangot, hogy a poligámia „kifejezetten sérti” a szabadság elvét, mivel a nőket alárendeltségbe kényszeríti a férfikkal szemben. Ám ezt csak a többnejűségről jelenthetjük ki, a poligámiáról nem. Mill elfogadhatónak tartja a többnejűségnek a mormonok körében elterjedt változatát, mert ehhez a valláshoz mindenki önkéntes alapon csatlakozik; egyúttal pedig elítél minden, a közösség civilizálására rendezett „expedíciók” szükségességét szorgalmazó megnyilvánulást. Az Amerikai Polgárjogi Unió utahi kirendeltsége azzal a kérelemmel folyamodott a központi szervezethez, hogy „tegye meg a szükséges intézkedéseket annak érdekében, hogy a homoszexuálisok jogaihoz hasonlóan a poligámia kérdése is nemzeti ügyvé váljon”. Kérésüket azzal indokolták, hogy a liberális társadalomnak tekintettel kell lennie a társadalom részét képező közösségek különböző életformáira. Dan Barlow, aki Utah polgármestere, és öt felesége van, a következőt nyilatkozta: „Napjaink liberális társadalmában, mely annyiféle életstílust megtűr, az ostobaság netovábbja valakit megszólalni csak azért, mert egyszerre több családot alapított.” Egy ügyvéd, aki maga is egy kilenc feleséget számláló poligám család tagja, úgy véli, hogy „ez a családmodell ideális egy nő számára, mert egyaránt lehetőséget biztosít a gyereke nevelésre és a karrierépítésre”. Lásd a *New York Times* 1991. április 9-i számát.

fölötti nézeteltérések, kedvező körülmények adódnak arra, hogy bizonyos mértékben elfogadtassuk a monogámia szükségességét. Hogy ne vádolhassanak kulturális elfogultsággal, rámutathatunk arra, hogy a többnejűség több muszlim társadalomban is kezd háttérbe szorulni. Bár egyelőre csak Tunéziában tiltották be, több országban is igyekeznek visszaszorítani.¹² Mivel joggal feltételezhetjük, hogy ezekben az országokban a hatóságok ismerik saját vallásukat és kultúrájukat, illetve kellő tapasztalatot gyűjtöttek a többnejűség előnyeiről és hátrányairól, ezeket az intézkedéseket további érvként használhatjuk fel a monogámia támogatására.

Megalapozottnak bizonyult tehát a liberális társadalom poligíniát ellenző álláspontja. A házastársi kapcsolatnak ez a változata amellet, hogy sérti a nemek közötti egyenlőség elvét, több más nem kívánt következménnyel is jár. A poligámia esetében a helyzet nem ennyire egyértelmű. Bár erkölcsi szempontból a monogámia a poligámiánál jobban védhető, az utóbbi sem minősíthető teljes mértékben elvetendőnek, mivel *önmagában* nem sérti sem az emberi méltóságot, sem az egyenlőséget, sem a szabadságot, sem a többi fontos erkölcsi értéket. Kimutathatóan semmilyen negatív következményt nem vonna maga után, amennyiben felszámolnánk a férfiak és a nők között még mindig meglévő különbségeket. Ha a nők a férfikkal egyenlő mértékben tudnák befolyásolni a gazdasági élet alakulását, ha ugyanaz volna társadalmi státusuk, ha hasonló önértéssel bírnának, ha a férfiakhoz hasonlóan valóban szabadon dönthetnének, és ha a társadalom lényeges része a poligámiát támogatná, más álláspontra kellene helyezkednünk. De mivel ezek a feltételek napjainkban nem adóttak, jogosan ellenezzük a poligámiát is.

Általános észrevételek

Miután felvázoltam az interkulturális értékelés elméleti alapjait, és konkrét eseteken bemutattam alkalmazását, szükségesnek tartom felhívni a figyelmet néhány olyan tényezőre, amelyek megnehezítik azt. A kisebbségi szokásokat csak azok kulturális hátterének ismeretében lehet értékelni, mivel kiindulási pontként és állandó hivatkozási alapként annak a politikai közösségnek az operatív közösségi értékei tekinthetők, amelyik az illető szokást fenntartja. Az értékek segítségünkre vannak abban, hogy az erkölcsi szempontból kevésbé fontos szokásokat

¹² Bár a többnejűség több muszlim országban is elfogadott, különböző feltételekhez van kötve. Szíriában a férfi nem tarthat több feleséget, ha nincs meg az ehhez szükséges anyagi háttere. Marokkóban és Irakban pedig csak akkor vehet több nő feleségül, ha képes lesz hozzájuk egyformán viszonyulni. Pakisztánban és Bangladesben döntőbíró határozata szükséges. Jordániában a nő kijelentheti, hogy csak akkor megy feleségül az őt megkérő férfihoz, ha az kötelezi magát arra, hogy házasságuk során több nőt nem vesz feleségül.

megkülönböztessük azoktól, amelyek erkölcsileg meghatározó szereppel bírnak, és ennek alapján indokolhatjuk meg, hogy az utóbbi csoportba tartozó jó néhány szokást miért minősíthetünk *prima facie* elfogadhatatlannak. Bár a társadalom operatív közösségi értékei strukturálják a vitát és meghatározzák annak lefolyását, adott esetben módosíthatóak. Ha a kisebbségi szokások védelmében felszólalók be tudják bizonyítani, hogy ezen értékek következtében hátrányos megkülönböztetésben van részük, vagy az értékek nem teszik lehetővé a jólét kellőképpen tág meghatározását, esetleg nem állnak összefüggésben egymással, a többségi álláspontot felvállalóknak vagy meggyőző érvekkel kell az értékek védelmére kelniük, vagy meg kell változtatniuk eredeti álláspontjukat. Ugyanez igaz a kisebbségi értékekre is, amelyeket követőknek adekvát módon meg kell védeniük, ellenkező esetben felül kell vizsgálniuk az értékekkel szembeni addigi álláspontjukat, és adott esetben le kell mondaniuk róluk. A kultúrák közötti párbeszéd során a többségi és a kisebbségi életstílus egyaránt ki van téve a másik fél kritikájának.

Bár az interkulturális értékelés alapja a kulturális háttér ismerete, álláspontjának védelme érdekében mindkét fél hivatkozhat egyetemes értékekre is. Említettük már, hogy léteznek ilyen értékek, és ezek képezik minden, az erkölcsre vonatkozó kijelentés alapját. Ha egy társadalom operatív közösségi értékei sértik ezeket, mint például a rasszista, a fasiszta, az önkényuralmi vagy a nemi megkülönböztetésen alapuló rendszerek esetében, jogosan meg lehet kérdőjelezni a közösségi értékek fenntarthatóságát. Ennek ellenére az egyetemes értékeket minden egyes esetben olyan szempontok alapján kell értelmezni, amelyek lehetővé teszik a helyi sajátosságokhoz és a társadalom erkölcsi és kulturális struktúráihoz való igazításukat. Egyszóval a körülményekhez kell igazítani őket ahhoz, hogy meggyőző erővel bírjanak. Bár általuk kétségbe lehet vonni egy társadalom operatív közösségi értékeit, nem függetlenek azoktól, hisz ezek biztosítanak számukra relevanciát, értelmet és hatékonyságot, s így dialektikus viszonyban állnak egymással.

Noha az interkulturális értékelésnek erkölcsi vetülete is van, nem teljes egészében erkölcsi jellegű. Egy kulturális háttérrel rendelkező szokást három alapvető tulajdonság jellemez. Egyrészt a kulturális meghatározottsággal járó normatív szerepet hordoz magában, továbbá részét képezi egy jellegzetes életstílusnak, és jelentősen hozzájárul annak fenntartásához, valamint sajátos tartalommal bír, melyhez a közösség tagjai jól meghatározott módon viszonyulnak. Egy alapos felmérés során mindhárom tényezőt figyelembe kell venni, és nem csak a szokás tartalmának vizsgálatára kell szorítkozni, ahogyan az erkölcsi szempontból történő minősítéseket végzők gyakran eljárnak. Közösségfenntartó szerepe miatt dönthetünk például egy problematikusnak vagy egyenesen nemkívánatosnak minősített szokás elfogadása mellett is. A szokás erkölcsi és kulturális vetületei között kialakult egyensúlyt az határozza meg, hogy a vizsgált hagyomány mennyire nélkülözhetetlen a közösség jellegzetes életformájának fenntartásához, és erkölcsileg milyen mértékben elfogadható.

A kulturális szempontból fontos szerepet betöltő szokásokat nem lehet az általuk előidézett hosszú távú következmények és a társadalmi összefüggések ismerete nélkül bírálni. Ha a társadalmi háttérből kiragadva szemléljük, semmi kivetnivalót nem találhatunk a nagykorú nők önként vállalt körülmetelésében, a poligámiában, az ember saját testrészeinek áruba bocsátásában, de még a *szatá*ban sem. Ennek ellenére beláthatjuk, hogy a történelem, a társadalmi befolyás egyenlőtlen megoszlását szentesítő hagyományok és maga a kultúra jellegéből kifolyólag ezek az eljárások visszaélésekre adnak alkalmat, könnyen az eredeti elképzeléstől eltérő célok érvényesítésének eszközeivé válhatnak vagy hosszú távon elfogadhatatlan következményekhez vezethetnek, és ezért be kell tiltani őket. Az értékminősítés során a szokás életben maradásának következményeire hivatkozva a vita tárgyát képező szokást teljes egészében be is tilthatjuk vagy bizonyos körülmények között elfogadhatónak nyilváníthatjuk anélkül, hogy erkölcsi következetlenséggel vádolhatnánk.

A politikai diskurzushoz hasonlóan a kultúrák közötti párbeszéd is szükségszerűen heterogén. A párbeszéd során különböző, az általánosság eltérő fokán álló érvek kerülnek megvitatásra. Néha az érvelés analógián alapszik: mivel a nyugati társadalmak elfogadhatónak tartják a mellplasztikát és a több élettárral való együttélést, el kell fogadniuk a nők körülmetelését és a többnejűséget is. Máskor a vitázó felek egyetemes értékekre hivatkoznak: a gyermekeket nem szabad egész életükre kiható sérüléseknek kitenni, és a nőknek a férfiakkal egyenlő jogokat kell biztosítani. Előfordul az is, hogy operatív közösségi értékeket tekintenek mérvadónak: elutasítjuk a cenzúrát meg a *szatá*, mert alapvető értékeinket sértik. Megint máskor a társadalom kulturális és történelmi identitására hivatkozunk: nem tolerálhatjuk a többnejűséget, mert ellenkezik törekvéseinkkel, és hosszú évek küzdelmét tenné fölöslegessé. Röviden szólva, érvelése során mindenik fél arra hivatkozik, amiről úgy gondolja, hogy leginkább elősegíti az általa támogatott végkifejletet. Ha nem teljesen rosszul megválasztott és követhetetlen az érvelés, mindenképp figyelembe kell venni. A kultúrák közötti értékelés tehát szükségszerűen rendezetlen; szintek, stílusok és kifejezésmódok állandó váltakozása jellemzi. Ez gyakran bosszantóvá válhat, és jócskán igénybe veszi a tárgyaló felek türelmét és együttérzésre való készségét.

Fordította Kémenes Árpád